

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРАЛИГИ
НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАҲЛАР АКАДЕМИЯСИ
АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМИДАГИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ТАРИХИЙ МАНБАШУНОСЛИКНИНГ
ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

(Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 10
йиллигига бағишлаб ўтказилган илмий – амалий
анжуман материаллари
Тошкент, 2001 йил 25-апрел)

C40000014359

ТОШКЕНТ – 2002

А Н Н О Т А Ц И Я

Ушбу манбашуносликнинг долзарб муаммоларига бағишланган мақолалар тўплами ТДПУ ва ШИ томонидан «Тарихий манбашуносликнинг долзарб муаммолари» мавзусидаги илмий - амалий анжуманда ўқилган маърузалардан иборат. У ҳозирги манбашунослик фани аҳволи ва турли масалаларига бағишланган тадқиқотлар натижалари баёнидан иборат.

Шунингдек, «Манбашунослик ва тарих ўқитиш методикаси кафедраси» ёш педагоглар ва Шарқшунослик институтига илмий ходимларининг хабаротлари ҳам ўрин олди.

Таҳрир ҳайъати:

Б. Ғ. Қодиров, М.М. Хайруллаев, Б.С. Маннонов, М. Тўхтаўжаева, А.И. Уринбоев, С.Р. Тўраев, Ғ.С. Фузаилова, О.Бўриев, А.А. Мадраимов.

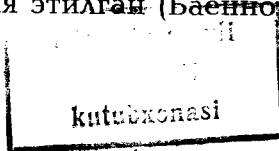
Тузувчилар:

Ғ.С. Фузаилова, А.А. Мадраимов.

Тақризчилар:

Д.Юсупова, А.Ҳасанов.

23 ноябрь 2001 йилдаги Илмий Кенгаш мажлисида
нашрга тавсия этилган (Баённома рақами №8)

012472/1

20.08.1991
+ 24

*ТДПУ ректори, техника фанлари
доктори, профессор
Б.Ф.Қодиров*

ИСТИҚЛОЛ ШАРОФАТИ

1991 йил 31 августида Ўзбекистон Республикаси Мустақиллигининг эълон қилиниши халқимиз тарихидаги буюк воқеа бўлди. Унинг шарофати билан юртимизда сиёсий, иқтисодий, маданий ва маънавий соҳаларда катта ўзгаришларга йўл очилди. Ушбу Истиқлол самарасини бизнинг Низомий номидаги педагогика университети ўз тақдирида бевосита ҳис қилди. Бизга университет номи ва мақоми берилиб, республикамиздаги ўрта махсус таълим тизими учун зарур ўқув дастури ва меъёрий ҳужжатларни тайёрлашдек маъсулиятли вазифа юклатилди.

Юртбошимизнинг тарихчи олимлар билан бўлган учрашувида янги ўқув қўлланмаларининг яратилиши, халқимиз тарихини одил ва холисона баён этиш масалалари алоҳида долзарб эканлиги таъкидланди.

Бугунги кунда ёш авлодга миллий истиқлол гоёсини сингдириш, уларни халқимизнинг бой анъаналари руҳида тарбиялашдек долзарб масала педагог кадрлар олдида турибди.

Професионал ва фидоий мутахассисларни тарбиялашда ўтмишдаги меросга, маънавий бойликларимизга мурожаат қилмай туриб бундай маъсулиятли ишни бажариш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам биз тарих факультетимизда махсус «манбашунослик» кафедрасини очдик. Араб

алифбосидаги ўзбек ёзуви, форс тилларини талабаларга ўргатишни йўлга қўйдик. Биз олиб борган тадбирлар университетимиз нуфузини янада ошиб боришига хизмат қилмоқда.

2001/2002 ўқув йили ўн олти мингдан зиёд абитуриентларнинг педагог бўлиш орзусида ариза билан мурожаат қилгани ана шундан далолат беради. Аммо биз барча муаммоларимизни ҳал қилдик, дея олмаймиз. Гарчи педагог олимларимиз «Манбашунослик» дан намунавий дастур, «Маърузалар мажмуаси»ни тузган бўлсаларда, бу соҳадаги талабга жавоб бера оладиган дарслик ҳозирча йўқ. Мана шуни амалга ошириш соҳасидаги илк қадам сифатида биз ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти билан ижодий ҳамкорлик шартномасини туздик. Шунга биноан бизда илмий конференция бўлиб ўтди ва унда қатор мутахассислар, ёш олимлар, ва аспирантлар иштирок этдилар.

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг юз мингдан ортиқ номдаги қадимги қўлёзма асарлар ва нодир тошбосма китоб фонди жаҳонга машҳур. Шунинг учун ҳам ушбу хазина ЮНЕСКО томонидан «Жаҳон хотираси» рўйхатига киритилган. Мазкур фонддаги қўлёзмалар феҳристи бугунги кунда ҳам япон тилларида чоп этилмоқда. Бу хазинадаги бой мерос ҳамда бу ердаги малакали олимларимиз билимлари ёш мутахассисларни тайёрлашга хизмат қилиши айни муддаодир.

Ҳамкорликнинг самараси сифатида эътиборингизга анжуманда ўқилган маърузалар асосида «Тарихий манбашуносликнинг долзарб муаммолари» номли ушбу тўплам тайёрланди.

Улар асосан манбашунослик умумий ва алоҳида масалаларига бағишланган. Гарчи турли илмий савияда ёзилган бўлсада, уларнинг ҳар бирида бирон масала ёки манба тўғрисида қимматли маълумотлар бор.

Мазкур тўпламни Г.С.Фузаилова ва А.А.Мадраимовлар тўплаб, нашрга тайёрладилар ва бу ишда уларга ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти директор муовини Б.С.Маннонов, ТДПУ илмий ишлар бўйича проректор М.Тухтахужаева амалий ёрдам бердилар. Тўплам юртимиз тарихи, манбашунослик муаммолари, педагогика масалалари билан қизиқувчи мутахассисларга мўлжалланган.

Тошкент давлат Педагогика Университети
тарих фанлари номзоди,
«Манбашунослик ва тарих ўқитиш мето-
дикаси» кафедрасининг мудираси

Фузаилова Г.С.

Талабаларга манбашуносликни ўргатиш масалалари.

Бугунги манбашуносликнинг олдида турган долзарб муаммолардан бири, тарихий манбаларни ўрганиш ва уларни тарих дарсларида ёшларга ўргатиш бўлиб, бунга тааллуқли масалаларга бағишланган илмий-амалий анжуманни^и ўтказилиши биз учун ҳаётий заруратдир. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг халқимиз тарихига, ўтмишдаги буюк сиймолар шахсияти ва юбилейларига катта аҳамият бериши, ҳамда маънавийат масалалари ва миллий истиқлол гоёсининг шаклланишига эътибори, халқимизга ўзлигини англашти соҳасидаги фидокорона меҳнати биз - олий ўқув юрти профессор-ўқитувчиларига намуна бўлиб, зиммамизга улкан вазифалар юклайди.

Ҳозирги кунда бизнинг Низомий номли педагогика университети академик лицей ва касб - ҳунар коллежлари учун юқори малакали мутахассис тайёрловчи етакчи олий ўқув юрти ҳисобланади.

Бу борада Университетимизда ва шунингдек тарих факультетида кўплаб янги йўналишлар бўйича амалга ошириладиган ишлар режалаштирилган.

Истиқлол шарофати туфайли тарих факультетимизда манбашуносликка алоҳида эътибор берилиб, 1998 йилдан бери ўқув дастури асосида

манбашунослик фанига 96 ўқув соати вақт ажратилиб, талабаларга махсус билим берилмоқда.

Проф. Ҳ.Н.Бобобеков ва доц. А.Мадраимовларнинг саъйи ҳаракати туфайли илк қадамда ушбу фан бўйича ўқув дастури тузилиб, маъруза матнлари ёзилиб таълим жараёнига тадбиқ этилди. Замон талабига мос дарслик-қўлланмалар бўлмаганидан биринчи босқичда мавжуд илмий тадқиқотлар ва умумий характердаги маълумотномалар, хусусан, қомуслардаги билимлар билан кифояланиб қолинмоқда. Кейинги босқичда эса талабаларга тарихий асарлар, қўлёзма манбалар тўғрисида маълумот берилади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, талабаларни бой тарихий меросимиз намунаси бўлмиш ёзма манбалар билан таништириш, уларда халқимиз тарихига ва ёзма манбаларга қизиқишини орттирди.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш борасида «Манбашунослик ва тарих ўқитиш методикаси» кафедраси ташаббуси билан, археологик манбалар ҳам алоҳида ўргатилмоқда. Бу борада факультетимизда академик А.Асқаров фаолият кўрсатмоқда. Ўтган ўқув йилида талабаларимизнинг ўнтаси манбашунослик бўйича малакавий битирув ишларини муваффақиятли бажардилар. 2000-2001 ўқув йилида факультетимиз битирувчи курс талабалари орасида битирув ишини манбашунослик фанидан ёзишга қизиқувчилар сони кўпайди.

Кафедра ташаббуси билан жаҳонга машҳур қўлёзмалар мажмуасига эга Абу Райҳон Беруний номида Шарқшунослик Институти маъмурияти билан ижодий ҳамкорлик тўғрисида шартнома тузилди ва режалаштирилган тадбирлардан бири ўтказилган илмий-амалий конференциядир.

Президентимиз И.А.Каримовнинг бой тарихий меросимизни ўрганишга даъват қилувчи нутқ ва маърузаларида тарихчи олимлар олдида турган энг муҳим вазифалар аниқ-равшан белгилаб берилган. Хусусан, ўзбек халқининг тарихий ташкил топишини ҳаққоний ёритиб берувчи тадқиқотлар олиб борилиши, илмий манбалар асосида янги асарлар яратилиши ва миллий истиқлол ғояларига мос дарслик ва қўлланмалар тузилиши каби масалаларга алоҳида ургу берилган. Шу муносабат билан бир қатор алломаларнинг таваллуд саналари ва илмий-ижодий фаолиятини халқаро миқёсда кенг нишонлаш хусусида ҳукумат қарорлари қабул қилинди. Кўпчилигимиз ана шундай буюк алломаларнинг яшаган даври, ҳаёти, бой илмий-ижодий мероси ва уларнинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаларини акс эттирган ёрқин анжуманларнинг юқори савияда бўлиб ўтганлигидан хабардормиз.

Ўзбек халқининг узоқ ўтмишини қамраб олувчи бой меросни ўқиб ўрганишнинг ўзига хос муаммолари бор. Маълумки, ўзбек халқининг тарихига оид асарлар араб ёзувида, аксарияти форс тилида бизгача етиб келган. Шу туфайли уларни ўқиб ўрганиш, талабалар у ёқда турсин, ҳатто тарихчи ўқитувчиларга мушкуллик туғдиради.

Педагогика университети тарих факультети ўқув режасига талабалар учун манбашунослик фан сифатида киритилди. Манбашунослик фани учун ажратилган соат ва дастур асосида талабаларга етарли маълумот берадиган етук мутахассислар бор. Аммо талабаларнинг билим савияси маъруза орқали берилган илм даражасида қолиб кетмаслиги, уларнинг ўзлари бу фан юзасидан бўлган билимларни, маълумотларини мутғасил бойитиб

боришлари учун ихтисосликка оид адабиётларни ўқий олиш малакасига эга бўлишлари лозим. Сабаби, ҳозирги тилимизга ўтирилган манбалар жуда оз, борларини ҳам кутубхоналардан топиб бўлмайди.

Талабаларни ўзбек давлатчилиги тарихига оид манбалар билан таништириш борасида энг тўғри ва унумли восита ўқув режасидаги эски ўзбек ёзуви ва форс тили фанларидан самарали фойдаланиш лозим. Манбашунослик билан шугулланишни истаган иқтидорли талабаларга мазкур фанлардан қўшимча машгулотлар ўтказиш кифоя қилади. Бу ишларни ташкил этишда тегишли кафедраларнинг яқиндан ёрдами олдимизда турган муаммолар ечимини ижобий ҳал этишни бир мунча енгиллаштиради.

Бугунги анжуманда, асосан, Ўз ФА Шарқшунослик институтининг салоҳиятли илмий ходимларининг маърузалари режалаштирилган, уйлаймизки бу сермазмун маърузалар барчамизда яхши таассурот қолдиради ва факультетимиз профессор ўқитувчилари, магистрлари, иқтидорли талабаларимизни янги манбалар устида иш олиб боришга чорлайди.

Бизнинг олдимиздаги асосий масала ёки мақсадимиз нимадан иборат бўлиши керак. Бу бизнингча:

1. Талабаларимизга ватанимиз тарихига оид жуда кўп ва қимматли ёзма манбалар - қўлёзма ва тошбосма китоблар жаҳоннинг энг нуфузли музей, архив ва кутубхоналарида мавжудлигини аниқлаш;

2. IX-XX аср биринчи чорагигача (1929 й) ватанимиз тарихига оид манбалар араб, форсий ва туркий тилларда ватандошларимиз ва чет эллик олимлар томонидан яратилганлиги тўғрисида мукамал тасаввур ҳосил қилиш;

3. IX-XX аср ёзма манбалари хусусиятлари - ёзуви, қоғози, ички ва ташқи безаклари тўғрисида атрофлича тушунча бериш;

4. Ёзма манбаларни қидириб топиш, тавсифлаш, таснифлаш ва тадқиқотларга жалб қилиш тўғрисида малака ҳосил қилиш;

5. Ёзма манбалар ёрдамида талабаларда ватанга муҳаббат, унинг бой тарихи билан фахрланиш ҳиссини тарбиялаш, улардан миллий мафкура, халқимиз ўзлигини англаш ва тарихимизнинг ёритилмаган, яхши ўрганилмаган соҳаларини ҳолисона ва объектив ёритишга эришишдан иборатдир.

МАЗКУР МАҚСАДГА ЭРИШИШ УЧУН:

IX-XX аср ёзма ва тошбосма манбаларининг хусусиятлари, материали, ёзув турлари, қуроллари, атама - тушунчалар, манбани яратиш жараёни, етакчи хаттот, музаҳҳиб, рассом, саҳҳоф, вассоллар тўғрисида маълумот бериш, уларнинг намуналари билан, имкон бўлса, талабанинг маърузада олган билимини лаборатория машгулоти сифатида Ўз РФА Шарқшунослик институтида, махсус хонада машгулот билан мустаҳкамлашдан иборат. Биринчи тавсиф - қарточкаларга олиш, рақамлаш, рақам дафтарига киритиш, варақларни рақамлаш, энг асосий маълумотлар асар тили, муаллифи, номи, яратилган даври, кўчирилган вақти ва жойи, варақлар сони, зийнати бўлиши керак.

1. Ёзма манбаларни каталогга олиш, манбанинг ички ва ташқи маълумотлари, фикристлар турлари, асосий ёзма манбалар сақланаётган жойлар-музей, кутубхона, архив, жаҳоннинг йирик шаҳарлари ва уларда мавжуд шарқ қўлёзма фондлари, хусусан

Тошкентдаги ЎзРФА ШИ, собиқ қўлёзмалар институти фонди, Давлат архиви, Навоий номидаги Давлат кутубхонаси, Диний назорат кутубхонаси, бошқа музей, ташкилот ва шахсий мажмуалардаги манбалар, Санкт-Петербургдаги Давлат кутубхонаси, РФ ШИ Санкт-Петербург бўлими ва Санкт-Петербург университети кутубхоналаридаги Шарқ қўлёзмалари. Боку, Ереван, Тбилиси, Қозон, Душанбе ва бошқа шаҳардаги Шарқ қўлёзма фондлари;

Шунингдек, Британия музейи, Бодли кутубхонаси, Индия оффис, Виндзор сарой кутубхонаси, Париждаги Франция миллий кутубхонаси, Берлиндаги Давлат музейи, АҚШдаги Метрополитен(Нью Йорк), Ҳиндистоннинг Деҳли Миллий музейи, Патнадаги Худобахш, Ҳайдарободдаги Саларжанг музейи, Эроннинг Техрон ва Машҳад шаҳарларидаги кутубхоналар, Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Тупқопи музейи мажмуасига кирувчи кутубхоналарда ватанимиз тарихига оид ёзма манбалар сақланмоқда. Уларни мукамал ўрганиш яқин келажақдаги вазифа, лекин биринчи галда биз чоп этилган ва ЎзРФА ШИ хазинасидаги обидалар асосида манбашунослик ишини амалга ошириш имконига эгамиз.

3. Мавжуд манбаларнинг нашрларини, илмий таҳлилини амалга ошириш. Қайд этиш зарурки, энг муҳим ва зарур ёзма манбалар шарқшунослар томонидан чоп этилиб, зарур илмий шарҳлар билан замонавий тилларга, хусусан, инглиз, француз, немис ва рус тилларига таржима қилинган бўлса-да, уларнинг кам нусхада ва авваллари чоп этилганини назарда тутсак, улардан амалда фойдаланишда жуда катта қийинчилик мавжуд. Лекин бизнинг умидимиз, ўқиш жараёнини компьютерлаштириш, яъни

кутубхонамизни интернет тармогига уланиши, унгача, мавжуд рус тилида чоп этилган китоблар асосида лаборатория ва мустақил машгулотларни ўтказиш мумкин. Ўзбек тилига таржима қилинган ва чоп қилинган манбалар афсуски жуда кам. Лекин боридан унумли фойдаланиш керак.

4. Мавжуд дарсликларда манбаларни ёритиш аҳволи қай даражада? Мустақилликдан аввал жумҳуриятимизда ватанимиз тарихига оид фундаментал асарлар ёзилган бўлса-да, уларда махсус манбаларга алоҳида эътибор берилмаган. Сўнги йилларда яратилган Олий ўқув юртига мўлжалланган дарсликларни «Ватан тарихи» ва мактаблар учун ёзилган дарсликларда ҳам манбалардан фойдаланилса-да, улар тўғрисида ихчам, энг зарур маълумот жуда кам. Академик Б.А.Аҳмедовнинг «Ўзбекистон ҳалқлари тарихи манбалари» (Т., 1991 йил) ҳозирги бу соҳадаги ўзбек тилидаги ягона қўлланма бўлиб, ундаги олти бобнинг иккинчи бобдан ташқари бештаси ўз қийматини йўқотмаган. Т.Саидқуловнинг «Ўрта Осиё тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар» (Т., 1993) китоби қўшимча манба бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Шундай қилиб, адабиётлар таҳлили шуни кўрсатдики, манбашунослик фанини талабаларга ўргатишда ўн тўрт жилдлик «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси шарқ қўлёзмалари мажмуаси, тарих», нашри(Т.,1998) мавжуд.

5. Умуман, ҳозиргача чоп қилинган каталог-фехристлар, чоп қилинган ёзма манбалар, улар тўғрисидаги тадқиқотлар кафедраларимиз аъзолари ва ЎзР ФА ШИ илмий ходимлари, олимлари билан биргаликда, ҳамкорликда Университетимиз ва бошқа

Олий ўқув юртлари учун манбашуносликдан дастур ва дарслик ёзишни долзарб муаммо сифатида кун тартибига қўяди. Бу йўлдаги илк қадам сифатида ушбу анжуман маърузаларини талабаларимиз фойдаланиши учун тезроқ чоп этиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Бундан ташқари, биз бакалаврларимизнинг малакавий битирув ишларида магистрларимиз тадқиқотларига илмий раҳбарлик қилишда Ўз РФА ШИ олимларини фаол иштирок этишлари тарафдоримиз.

6. Қўлёзма китобларидаги ёзув ўзига хос хусусиятларга эга, шунинг учун Ўзбекистон Миллий университети, Тошкент Давлат ШИ, Ислон университети каби бизда ҳам талабаларга бакалаватура даврида кенг тарқалган араб ёзувининг санъат сифатидаги турлари-хаттотлиги қўлёзма нусхасининг махсус дарс сифатида киритилиши зарур, деб ҳисоблаймиз. Бунинг учун факультет ўқув режасидаги эски ўзбек ёзуви машгулотларида ва дарсларида тарихга оид манба матнлардан фойдаланиши, таълим жараёнида яъни аниқ тарихий манбалар таржимаси ва таҳлиliga алоҳида эътибор бериши лозим. Бугунги анжуманда асосан маърузалар Шарқшунослик институтининг салоҳияти етакчи илмий ходимлари чиқишлар қилиши режалаштирилган. Уйлаймизки, бугун маърузалардан сўнг янги манбалар устида иш олиб боришда бизнинг факультетимиз профессор, ўқитувчиларини магистрлари иқтидорли талабаларимизни ҳам жалб қиладилар деган умиддамиз. Мақсадимиз ёшларни манбаларнинг асл нусхаси асосида ўзлаштирган билимларни ривожлантириш ва ҳамда ҳозирги кун талабига жавоб берадиган мутахассислар қилиб тайёрлашдир.

Ўқув режасида қайд этилган 96 соатлик дастурнинг, 36 соатлик маъруза қисмида қайси тарих манбалари хусусида ҳамда амалиёт (20) ва лаборатория (16) машғулотида қайси тарихий манбаларни мустақил ўрганилиши лозимлиги ҳақида умуман бир фикрга келишиб олишимиз керак. Бу назарий ҳам амалий жиҳатдан катта аҳамиятга эга.

Бундан ташқари, Ўзбекистон тарихига оид ноёб асарларни ўзбек тилига таржима қилган ва уларни нашр этишда фаолият кўрсатган атоқли манбашунос олимларнинг ҳаёти ва илмий ижодий ишлари билан талабаларни таништириш ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Мазкур илмий анжуманда жумҳуриятдаги етакчи манбашунос олимлар тажрибаси, илмий тадқиқотлар натижаси билан танишиб, келгусида амалга ошириладиган энг муҳим ва долзарб масалалар хусусида бир фикрга келиб олишимиз, мақсадга мувофиқдир.

т.ф.д. Ўз ФА Шарқшунослик
институтининг етакчи илмий ходими
А. Ўринбоев

Ўз ФА Шарқшунослик институти хазинаси Шарқ халқлари ёзма меросини тавсифлаш.

Мазкур қўлёзмалар хазинасида 40 минг қўлёзма ва 30 минг тош босма асрлар, ун мингдан ортиқ ҳужжатлар сақланади, улар араб, форс, туркий ва бошқа Шарқ тилларида ёзилган.

1998 йили Шарқшунослик институти фондига Х.Сулаймонов номли қўлёзмалар институти китоб хазинаси ҳам қўшилди ва улар «Хамид Сулаймонов» фонди номи билан алоҳида сақланади.

Ўз ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармаси Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ халқларининг минг йилдан зиёд даврдаги тарихи, адабиёти, ижтимоий фикри, илм-фани ва маданиятини ўрганиш учун бой фактик материаллар беради.

Шу асосда қўлёзмаларни илмий ўрганиш, уларни тавсифлаш йўлга қўйилди ва каталоглар (фиҳрист) тузишга киришилди. Узоқ йиллар давомида тузилган «Собрание восточных рукописей АН УзССР» (Ўз ССР Фанлар Академияси Шарқ қўлёзмалар тўплами, бундан кейин кенг тарқалган русча СВР аббревиатураси билан атаймиз) номли кўп жилдли фиҳрист кенг илмий жамоатчиликни шу жамғарманинг ранг – баранг таркиби билан таништиради. СВРнинг биринчи жилди 1952 йилда дунё юзини кўрган бўлса, ун биринчи жилди 1987

йилда нашр этилди ва уларга 7574 қўлёзма тавсифланган.

1940 йилларнинг ўрталаридан бошлаб мазкур фихристи тузиш ишида маҳаллий олимлардан ташқари В.И.Беляев, Е.К.Беггер, А.Н.Кононов, Н.Д.Миклухо-Маклай, А.А.Семёнов, О.Р. Чеховия, А.Э.Шмидт каби рус, асосан Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) шаҳрида келган олимлар фаол иштирок эта бошладилар. Қўлёзмаларни дастлабки ишлаш, карточкалари фихристар тузиш иши Ибодулла Одилов, Абдуфаттоҳ Расулов, Содик Мирзаев, Абдулқодир Муродов ва бошқа маҳаллий, шарқ тиллари ва маданиятини тарихини яхши билувчи кадрлар томонидан амалга оширилди. Юқорида келтирилган номлар рўйхатидан кўриниб турганидек, қўлёзмаларни тавсифлаш ва тадқиқ этишда шарқ филологиясининг учта асосий йуналишлари бўйича мутахассислар, яъни араб, эрон ва туркшунослар ишлаган. Улар ўша пайтда ишлаб чиққан принципларга кўра, илмий тавсифлар қўлёзмалар ҳақидаги қўйидаги маълумотларни ўз ичига олмоғи лозим эди:

1. Асарнинг номи (унинг русча таржимаси билан).
2. Муаллиф исми ва имкон қадар, унинг илмий аҳамиятига баҳо.
3. Асарнинг қисқача мазмуни ва унинг илмий аҳамиятига баҳо.
4. Қўлёзманинг формал тавсифи, яъни у ҳақидаги палеографик маълумотлар (қоғоз, хат, сиёҳ ва ҳ.к) безатилиш хусусиятлари, кўчирилиш санаси, қаттотнинг номи, қусурлари, варақлар сони, ўлчамлари.

5. Библиографик маълумотлар (бошқа катологлар, асарнинг нашрлари, библиографик қўлланмаларда эслатилишига ишоралари ва ҳаказо).

Мисол тариқасида фикҳрининг нашр этилган охириги 2 жилдига кенгроқ шарҳ бериб ўтамиз. Бу жилдларга қарийиб 35000 та асар қўлёзмаларининг илмий тавсифлари ва уларнинг қўшимча нусхаларини ҳам ҳисобга олганда, ҳаммаси бўлиб 75000 тавсиф жой олган.

СВРнинг бу 2 жилдига кирган қўлёзмалар мавзу жиҳатдан тахминан қуйидагича тақсимланади.

1. Умумий тарих, алоҳида мамлакат ва вилоятлар Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Эрон, Туркия ва бошқалар тарихидан иборат тарихий асарлар – 540 та.
  2. Ёдномалар ва сайёҳатномалар, биография ва ёзишмалар – 170 та.
  3. Филология фанлари (грамматика, лексикография (лугатшунослик), стилистика ва ҳакозолар) – 270 та.
  4. Табиий фанлар (астрономия, математика, физика, химия, ботаника, зоология, минерология ва бошқа) – 250 та.
  5. Тиббиёт – 410.
  6. География ва космография – 140.
  7. Санъат (мусиқа, хаттотлик, ҳунармандчиликлар, спорт ва бошқа) – 50.
  8. Бадиий адабиёт.
- А) назм – 19000

012472/1

- Б) наср – 305
- В) оғзаки ижод – 150.
- 9. Фалсафа – 290.
- 10. Тасаввуф – 960.
- 11. Дин тарихи (Қуръон, ҳадис, фикҳ, калом) – 1300
- 12. Қомуслар – 26.
- 13. «Сирли фанлар» (фолнома, таъбирнома, физиогномика) – 60.

Рўйхатдан кўришиб турганидек, бадий адабиёт, асосан, назмга оид қўлёзмалар сон жиҳатдан биринчи уринни эгаллайди, ундан кейинги уринларда ислом тарихи, тасаввуф, тарих ва ҳаказо фанлар туради.

Умумий олганда фикҳист туфайли мутахассисларга бизнинг хазинада бадий адабиётга оид Фирдавсий, Низомий, Навоий, Лутфий, Дурбек, Саъдий, Хофиз Шерозий, Умар Хайём, Фузулий, Хусрав, Деҳлавий, Маҳтумқули, Муқимий, Фурқат ва бошқа кўплаб йирик назм соҳиблари асарларининг ажойиб қўлёзмалари сақланаётганлиги маълум бўлди. Улар орасида дастхатлар, муаллифлар ҳаёт чоғида ёки машҳур хаттотлар (Султон Али Машҳадий, Мир Али котиб ва бошқалар) қўли билан кўчирилган қўлёзмалар бор.

Фалсафага оид асарлар қўлёзмаларидан шартли равишда «Донишмандлар рисоалари» (Расоил ал - ҳукамо) деб аталган тўпلامни зикр этиш кифоя. Унда қадимги давр ва ўрта

асрларнинг йирик файласуфлари, жумладан, Абу Наср Фаробий ва Ибн Синоларнинг унлаб рисоалари жамланган. Ибн Сино асарлари қўлёзмаларининг сони 50 тага ⁹⁴ бўлиб, уларнинг ярми фалсафанинг турли масалаларига бағишланган. Ибн Сино ва Берунийнинг фалсафий ёзишмаларидан иборат қўлёзма ҳам ниҳоятда қимматлидир.

«Фалакиёт ва риёзиёт» бўлимида Берунийнинг дарий тилидаги «Китоб ат-тафҳим» асарининг энг қадимги нусхаларидан бири, шунингдек, Мирзо Улугбекнинг устозлари ва ҳамкорларидан бири бўлмиш Қозизода Румий тарафидан Чағминийнинг «ал – Мулаххас фи-л-ҳайъа» асарига ёзилган шарҳ келтирилган. Хазинамизда Улугбекнинг машҳур «Зижи жадиди Курагоний» астрономик жадвали, унинг шогирди Али Қушчи қаламига мансуб асарлар ва бошқа таниқли олимларнинг асарлари сақланмоқда.

Фондимиздаги Кимё фанига доир рисоалар орасида Абу Бакр Розийнинг Шарқда кимё фанининг ривожига катта таъсир кўрсатган «Сирлар китоби» ва «Сирлар сири китоби» асарларини қайд этиб ўтиш лозим.

Тиббиётта оид қўлёзмалар ҳам анча кўпки, бу ўрта асрлар Шарқида, хусусан, Ўрта Осиёда ушбу илм тармогининг кенг тарқалганлигидан далолат беради. Мисол учун, фондимизда Ибн Синонинг «ал

Қонун» асарининг учта нусхаси мавжуд. Тиббиётга оид асарлардан яна Исмоил Журжонийнинг форс тилидаги ҳажмдор «Захирайи Хоразмшоҳий», Абулғозихоннинг «Манофиъ ал-инсон» асарларини кўрсатиш жоиз. «Муншаот» («Ёзишмалар») бўлимидаги 15 асрга тааллуқли бўлган ва Алишер Навоийга замондош 16 нафар муаллифнинг 594 та хатлари, шу жумладан, унинг дўсти Абдураҳмон Жомийнинг мактубларидан ташкил топган машҳур «Дастхатлар альбоми»нинг тавсифи берилган.

СВРда тарих бўлими Марказий Осиё, Ҳиндистон, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари тарихининг ислом тарқалгандан кейинги даврини ёритувчи асарлар қўлёзмаларини тақдим этади. Улар орасида биз Абу Бакр Наршахийнинг «Тарихи Бухоро», Рашидиддиннинг «Жоме ат-таворих» асарларини, Шарафиддин Али Яздий, Абдураззоқ Самарқандий ва бошқа унлаб муаллифлар яратган қимматли асарларнинг нусхаларини топамиз.

СВРнинг мазкур 2 жилдидан ташқари, Шара маданиятининг айрим буюк намоёндалари (Ибн Сино, Жомий, Навоий, Фаробий ва бошқа) асарларининг қўлёзмаларига бағишланган фихристлар ҳам чоп этилган.

Қўлёзмаларнинг фихристларини тайёрлаш билан бир қаторда, Институтда ш~~арқ~~ тилларидаги

ҳужжатлар ва тошбосма китобларни каталоглаштириш борасида ҳам маълум ишлар қилинган.

Кейинги йилларда фан соҳалари бўйича каталоглар тузишга киришилди. Ҳозирда шу аснода тарих, табиий фанлар, медицина ва Шарқ миниатюралари фихристлари рус тилида тайёрланиб чоп этилди.

ЎЗР ФА ШИ.

Б.С.Маннонов.

*Дипломатия тарихига оид манбалар ва
уларнинг тарих фанини ўқитишдаги
аҳамияти.*

Маълумки, ўзбек ҳалқининг тарихи жуда қадим замонлардан бошланади. Туркистон сарҳадларида давж уриб оқаётган икки буюк дарё - Амударё ва Сирдарё ҳавзасида Хитойдаги Хуанхэ ва Янцзи, Ҳиндистондаги Ҳинд ва Ганга, Ироқдаги Фурот ва Дажла, Мисрдаги Нил хавзаларида қад кўтарган буюк цивилизация билан бир вақтнинг ўзида суғорма ўтроқ деҳқончиликка асосланган маданий ҳаёт куртаклари барг ёзган, унинг замирида бундан неча минг йиллар аввал қадимги илк давлатлар бунёд этилган. Бу ҳақда бизгача етиб келган ёзма манбаларда қуйидагиларни ўқиймиз: «Хоразмликлар...., - деб ёзади Абу Райхон Беруний ўзининг минг йил олдин битилган «Осорул боқия» китобида, - Хоразмга одамлар жойлаша бошлаганидан тарих олар эдилар, бу Искандардан тўққиз юз саксон йил илгари бўлган эди». Демак, бу вақтда яъни эрадан қарийб 1300 йил илгари, бундай қараганда, 3300 йил илгари Хоразм заминида қадимий давлатчилигимизга асос солинган экан. Бунга ҳеч қандай шак - шубҳа бўлиши мумкин эмас. Чунки Беруний бу ерда қадимги халқларда урф бўлган тақвим - календарлар ҳақида маълумот бераётибди. Тақвим - календар эса фақатгина юксак цивилизация бор ерда, муайян тартиб - интизом ва қонун - қоидага асосланган давлатчилик атрибутлари қарор топган жойда вужудга келиши мумкин. Беруний бу қадимги давлатларнинг қандай

ҳалқларга тааллуқли бўлганлиги ҳақида ҳам ажойиб фикр - мулоҳазаларни баён этиб кетган. «Шу вақтда, - деб ёзади у, - Кайхусрав Хоразмга кўчиб, Турк подшоҳлари устидан ҳукмронлигини юргизган эди. Бу воқеа Хоразмга одам жойлашишидан 92 йил кейин бўлди». Бу воқеа Беруний ҳисобича тахминий, эрадан 1200 йил муқаддам рўй берган. Бундан 2500 йил илгари, Наршаҳийнинг таърифи бўйича, туркий қавмлар Бухоро шаҳрига асос солган эдилар. Берунийнинг таъкидлашича, бу воқеадан анча илгари Хоразмда туркий шоҳлар ҳукмронлиги қарор топган.

Бундан 2700 йил муқаддам шу заминда Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто» битилган. Подшоҳлик қилиш, шаҳар барпо этиш ва китоб битиш учун давлат муайян сиёсий тизим мавжуд бўлмоғи лозим. Акс ҳолда буларнинг бирортаси ҳам вужудга келмайди. Ўз - ўзидан маълумки ана шу қадимги давлатлар ўз атрофларида жойлашган халқлар, яқин ва узоқ юртлар, давлатлар билан доимий узвий мулоқотда бўлиб келганлар, улар билан савдо - сотиқ юритганлар, турли муаммоларни ҳал этишга қаратилган дипломатик алоқалар олиб борганлар. Аммо ана шу ташқи алоқалар ҳақида маълумотлар ва маҳаллий ёзма манбалар бизгача етиб келмаган. Бунинг сабаби шундаки, араблар Туркистонни забт этар эканлар бу ерда илгари мавжуд бўлган барча ёзма ёдгорликларни йўқ қилиб юборган эдилар. Масалан, юқорида эслатилган асарида Абу Райҳон Беруний Қутайба Ибн Муслим бошчилигидаги истеълочиларнинг Хоразмни забт этгач, бу ердаги ёзма ёдгорликларга нисбатан юргизган сиёсати ҳақида шундай ёзган: «Қутайба Хоразм хатини яхши биладиган, уларнинг хабар ва ривоятларини ўрганган ва билимини бошқаларга ўргатадиган кишиларни ҳалок этиб, буткул йўқ қилиб

юборган эди. Шунинг учун у (хабар ва ривоятлар) ислом давридан кейин, хақиқатни билиб бўлмайдиган даражада яширин қолди».

Аммо кейинги бир минг икки юз йиллик тарихимиз ҳақида шу қадар кўп ёзма манбалар яратилдики, жаҳондаги кўпгина минтақалар бунга ҳавас билан қарашлари мумкин. Бу ёзма асарлар аввал араб тилида сўнгра форс ва туркий тилларда битилган. Маълумки, Туркистон сарҳадларида араб истилоси натижасида Ислом эътиқоди қарор топди. Айни вақтда бу минтақадаги халқлар устидан Араб халифалиги ҳукмронлиги ўрнатилди.

Ана шу кейинги минг йилдан ортиқ давр ичида сарзаминимизда рўй берган тарихий воқеалар ажодларимиз томонидан яратилган ва асрлар оша бизгача етиб келган ёзма манбаларнинг зар варақларида муҳрлаб қўйилган. Араб, форс ва туркий тилларда арабий имло билан битилган бу маънавий бойликнинг асосий қисми Ўз ФАнинг Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида жамланган. Бу ерда тўпланган қўлёзма асарлар ичида ўз вақтида Хиротда Хусайн Байқаро ва Алишер Навоий кутубхоналарида ўрин олган муътабар қўлёзмалардан тортиб, Бухоро, Қўқон ва Хива хонликларида жамланган ёзма ёдгорликларгача бор. Уларнинг айримларини ўз вақтида ал-Бухорий, Замахшарий, ал-Фарғоний, ал-Хоразмий, Улугбек ва Алишер Навоий каби даҳоларимиз, Маҳмуд Газнавий, Исмоил Сомоний, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Бобур каби буюк саркарда ва давлат арбобларимиз варақлаб кўрган бўлсалар ажаб эмас. Ҳозирги вақтда бу ердаги қўлёзма асарларнинг умумий сони 70 мингдан ошади.

Ўзбек дипломатияси тарихига оид бу ердаги манбаларнинг қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

Биринчи гуруҳ манбаларига умумий тарзда ёзилган тарихий асарлар киради. Бу хилдаги қўлёзмаларда тарихий воқеаларнинг баёнида жуда кўп вақтларда элчилик борди - келдилари, улар орқали амалга оширилган сиёсий, иқтисодий ва маданий тадбирлар юзасидан аниқ маълумотлар келтириб ўтилади.

Масалан, 839 йилда Омул (Табаристон) шаҳрида таваллуд топган Муҳаммад бин Жарир ат - Табарийнинг «Пайгамбарлар ва шоҳлар тарихи» деб аталган асарини олайлик. Араб тилида битилган бу тарихий китоб умуман ўрта асрлар ҳаётига бағишланган гоят муҳим манбалардан бири ҳисобланади. Унда Ўрта Шарқнинг, жумладан, Ўрта Осиёнинг VII-IX асрлардаги ўтмиши ўз аксини топган. Бу китоб юртимизда ислом динининг тарқатилиши ва унинг қарор топиши, шу мақсадда араблар томонидан амалга оширилган истило жараёни ҳақида ҳикоя қилади. Айни вақтда ана шу тарихий асарда бу ердаги маҳаллий ҳукмронлар, улар билан араблар ўртасида олиб борилган дипломатик музокаралар, элчилик алоқалари, умумий хавф олдида ўзаро бирлашиб ҳаракат қилишга қаратилган дипломатик борди-келдилар тўғрисида ҳам жуда қизиқ ва ҳозиргача ўрганилмаган, воқеаликлар баёнига дуч келамиз. Ўшани, XI асрда битилган Маҳмуд Қошғарийнинг жаҳонга машҳур «Девони луготит - турк» асарига назар ташлайлик. Тўғри, бу асар асосан туркий тилларни ўрганиш, унинг қиёсий грамматикасини яратиш йўлидаги буюк бир босқичдир.

Аждодларимиздан бизгача етиб келган дипломатия тарихига оид иккинчи гуруҳ манбалар -

бу ҳукмдорларга насихат тарзида турли даврларда битилган асарлардир. Қадимги шарқ давлатчилигида бу жанрга ҳамиша катта эътибор бериб келинган. Бундай асарларнинг дастлабкилари ҳинд диёрида яратилган «Калила ва Димна» дир. Шубҳа йўқки, ана шу тарздаги битиклар қадимги Туркистон сарзаминида ҳам мавжуд бўлган. Аммо юқорида эслатилган сабабларга кўра, улар бизгача етиб келмаган. Жаҳоннинг каттагина қисмини ислом байроғи остида уюштирилган юришлар натижасида қўлга киритилган мамлакатларни бошқариш масаласи араб фотиҳлари олдида давлатчилик муаммоларига қаттиқ эътибор бериш лозимлигини кўндаланг қўйди. Бунинг натижаси ўлароқ араб халифалигида давлатни идора қилиш услубларини ўзида акс эттирган қатор «насихатнома» лар вужудга келди. Бундай «панднома» лар дастлаб, араб тилида, сўнгра форс ва туркий тилларда яратилиб, улар ислом қонунчилиги - фикҳ мавзуида битилган асарлар билан бир қаторда нафақат ҳукмдорлар, балки аҳолининг саводли қатламлари томонидан севиб мутолаа қилинадиган китоблар қаторидан ўрин олди. Ўрта Осиёда кенг тарқалган Ғаззолийнинг «Кимёи саодат», Кайковуснинг «Қобуснома», Амир Темурнинг «Тузуқлар», Хожа Самандарнинг «Дастур ул - мулук» ва бошқа кўплаб «Дастур ул- амал», «Дастур ул - вузаро» каби асарларда Шарқ, жумладан туркий дипломатиянинг жуда кўп қирралари ўзининг ёрқин ифодасини топган. Масалан, Хожа Самандар Бухоро ҳукмдори Субхонқули Муҳаммад Баҳодирхонга (1645 - 1680) атаб ёзган юқоридаги «Дастур ул - мулук» китобида ташқи муносабатларни яхшилашда, бошқа мамлакатлар билан алоқалар даражаси замирида элчиликнинг гоят катта, айрим ҳолларда ҳал қилувчи

аҳамиятга моликлигини алоҳида таъкидлайди. У ўз асарида ташқи алоқалар масалалари таҳлилига мустақил бир боб бағишлаган. «Азизим, - деб ёзади у, - элчи икки масалада ниҳоятда хушёр бўлиши зарур. У ўз подшоҳига содиқлигини ифодалаш учун мамлакатининг номуси, шон - шуҳратини, салтанатининг улугворлигини эҳтиёт қилиши, шунинг билан бирга, душман билан бўлган муносабатида унинг макр ва ҳийласидан ҳамиша огоҳ ва хушёр бўлиши лозим».

ЎзР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар мажмуасида кўплаб дипломатия тарихига оид ҳужжатлар жамланган мактублар тўпламлари мавжуд. Бу хилдаги манбалар дипломатиямиз ўтмишидан ҳикоя этувчи учинчи турдаги манбаларни ташкил этади. Улар турли даврларга мансуб бўлиб, Туркистон ҳукмдорларининг ташқи дунё билан юритиб келган алоқаларини ўзида мужассам этган. Масалан, 2278 рақамли «Мактуботи Темурия» тўпламига Амир Темур ва темурийлар хонадонига тааллуқли-турли шоҳзода, кичик ҳукмдорларга юборилган хатлар, уларга берилган жавоблар намуналари киритилган бўлиб, улар ўша давр дипломатия қонун-қоидалари ташқи муносабатлар олдида турган қатор муаммоларга ойдинлик киритади. XVI - XVII асрларга оид бир қатор ҳужжатлар мажмуаларида Абдуллахоннинг Ҳиндистон подшоҳи Акбар шоҳга ёзган мактублари, Акбаршоҳнинг «Абдуллахон Ўзбекка бирликни кучайтирувчи мактуб» номли хати, Абулфазл Алломийнинг «Макотиби Абулфазл Алломий» тўпамидан жой олган Абдулазиз Муҳаммад Баходирхоннинг Ҳиндистон подшоҳлари Шоҳи Жаҳон ва Шоҳ Аврангзеб Оламгирга ёзганлари, XIX асрнинг биринчи чорагидаги мангитлар ташқи

сиёсатини ўзида акс эттирган «Амир Ҳайдар мактублари» каби мажмуалар ўзбек дипломатияси тарихини ёритишда гоят муҳим ёзма манбалар сирасига киради.

Юртимиз дипломатияси тарихи ҳақида сўз кетаркан, табиий, уни ҳар томонлама ёритиш учун бошқа турдаги манбалар, жумладан, қадимий юнон ва хитой тилларидаги ёзишмалар, архив материаллари ҳамда хорижий мамлакатларда чоп этилган турли хилдаги ҳужжатлар мажмуаларидан ҳам фойдаланиш жоиз бўлади. Шундагина биз ҳалқимизнинг неча минг йиллар мобайнида тарихда босиб ўтган мураккаб, аммо шонли йўлини, унинг жаҳон цивилизациясига узлуксиз равишда қўшиб келган ҳиссасини рад этиб бўлмайдиган ишончли далиллар асосида кўрсатиб бериш имкониятига эга бўламиз.

Яёи КАВАХАРА.

Муҳаммад Ҳаким-хоннинг “Мунтахаб ут-таворих” асари тарихий манба сифатида.

“Мунтахаб ут-таворих” (1843 йилда ёзилган, бундан сўнг-МТ)¹-Қўқон тарихига оид энг тўлиқ ва энг машҳур манбалардан биридир. МТ 18 асрнинг иккинчи чорагидан 19 асрнинг биринчи ярмигача бўлган оригинал тарихий маълумотларни ўз ичига олади. Автори Муҳаммад Ҳаким-хоннинг отаси Маъсум-хон Нақшбандий-Маҳдум-и Аъзамий хожаларидан машҳур ва обрўли бир шахс бўлган. Маъсум – хон Қўқон хонлигида Олим-хон (1800-1810) ва Умар-хон (1810-1822)нинг ҳукумати вақтида шайх ул-ислом бўлган. Унинг онасига келсак, у Олим-хоннинг синглиси ва Умархоннинг опасидир.

МТ борасида олдин ҳам бир неча тадқиқотлар ёзилган ва унинг катта аҳамиятга эга эканлиги кўрсатиб берилган кўпроқ ўрганилган эди. Лекин юқорида зикр қилинган авторнинг хожалар билан қон-қариндошлик алоқаси бўлганлиги учун бу манбада автор ўзи кўрган ва бошидан кечирган нақшбандий хожалар ҳақида, ҳамда Қўқон хонларининг хожалар билан муносабатлари ҳақида ҳам кўп маълумотлар бор. Қўқон хонлиги тарихига оид бошқа маълум бир қанча манбалардаги маълумотлар билан солиштириб кўриб, бу манбада

---

¹ Муҳаммад Ҳакимхан, Мунтахаб ат-Таварих, Ба чоп ҳозиркунанда, муаллифи му?аддима ва Таъли?от А.Мухтаров, 1-2, Душанбе, 1983-85

келтирилган маълумотларда барча хонларнинг хожалар билан муносабатини урганишни мақсад қилиб қўйдик.

Қўқон хонининг хожалар билан биринчи алоқаси Шоҳрух-хон хожаларнинг ҳукмронлигини даф қилиб, Қўқон хонлигини ташкил этган воқеа бўлса керак. Бу мазмун машҳур Қўқон манбаларидан бири Мулло Ниёз Муҳаммаднинг “Тарих-и Шоҳруҳий” (1872 йилда ёзилган, бундан сўнг-ТШ)² да ёзилган кенг маълум мулоҳазадир. Лекин бу воқеа эса ТШДа ҳам икки афсонадан бири деб ёзилган ва Мирзо қаландар Мушрифнинг “Шоҳнома-йи Умар-хоний” (1822 йилда ёзилган, бундан сўнг-ШУ)³ ва МТ каби дастлаб ёзилган бошқа манбаларда бу афсона хусусида ҳеч қандай маълумотлар ҳам йўқ ва хатто Шоҳрух-хон биринчи ҳукмрон деб саналмайди. Шунинг учун буни давримизга етиб келган манбалар асосида тарихий факт деб ҳисоблаш қийин.

Шоҳрух-хон муносабати билан яна қизиқ бир афсонага эътибор беришимиз керак. Бу афсона эса Шоҳрух-хоннинг вафоти тўғрисида. Демакки, Шайх Мулло Бозор Суфий Намангоний (Пир Машраб)нинг бир муриди Қўқон шаҳрига келганда у қамаб қўйилган. Ўша шайх Қўқонга келиб, Шоҳрух-хондан муриддини озод қилишни сўраган. Лекин хон рад жавоби берди. У ҳолда шайх Тўқайтепага кетиб, ер устига хоннинг суратини чизди. Кейинчалик суратига камондан ўқ узган. Ўша ўқ суратнинг елкасига теккан. Жума куни хон елкасидан ярадор

---

² Таарихъ Шахрохи. История владытелей Ферганы. Сочинение Моллы Ниязи Мухаммаедъ бенъ Ашуръ Мухаммедъ, хокандца, азданная Н.Н.Пантусовым, Казань, 1885.

³ Россия фанлар академияси, Шаръшунослик институтининг Санкт-Петербург бозлими.

булиб, вафот этди. Кейинроқ шайх хоннинг улимини билиб, муриди билан у ҳақда гаплашди. Муриди «Хирс кай мурд? (форсча, яъни; Айиқ қачон ўлди?)» деб сўраган. Бу жумла «тарих» бўлиб, 1134 (1721-22) йилни кўрсатиб беради.

Хоннинг вафоти газабланган шайхнинг сеҳрли ҳаракати натижаси экан. Бу афсона, эҳтимол уша замондаги хожаларнинг руҳоний ва диний нуфузларини кўрсатяпти. Шоҳрух-хоннинг аждодларига ҳам машҳур хожалар Фарғона ҳокимиятини бағишлаганлар, деган афсона ҳам хожаларнинг шундай обрўга эга бўлганликларидан гувоҳлик беради.

МТдаги маълумотни кўрсак, Қўқон хонининг хожалар билан биринчи аниқ алоқаси-Бухоро хони Абулфайз хон (1711-1747) молик бўлган Самарқандда сиёсий бетартибликка тортилиб, сўнг Хужандга қочиб келган Эшон Ортиқ Хожа билан боғлиқдир. Бу пайтда Қўқон хони бўлган Абдулкарим-бий бу хожа учун Хужандда ўз уйида яшашга имкон берди. Ушбу хожа МТ автори Муҳаммад Ҳаким хоннинг катта бувисидир. Бундан кейин унинг авлодларининг Қўқон хонлигидаги ҳаракатлари фаол бўлиб утади.

Абдулкарим-бий вафот этганда, ТШда айтилишича, унинг ўғли Абдурахмон-хон тахтга ўтирди. Аммо тўққиз ой ўтганда у бошқа жойга ўтказилди ва Раҳим-хоннинг ўғли Эрдона-бий тахтга ўтқизилди. Аммо қалмоқлар 1745 йилда Фарғонани босиб олганда, асир қилиб олиб кетганлари Бобобекни хон тахтига ўтқизиш учун юборганлар. Лекин бир йил ўтганда Қўқондаги катта амалдор(амир)лар уни ўлдириб, қайтада Эрдона-бийни хон қилганлар. МТда эса Эрдона-бий амирларининг маслаҳатлари бўйича Абдурахмон хонни унинг Ой Жон Ойим билан бирга ўзи ўлдирди. Демак, у вақтда Қўқон

хонларининг сиёсий куч ва қудратлари у қадар катта эмас эди. Амирлар ўз хоҳишлари билан бирор хонни тахтга ўтиргизар ёки тахтдан тушира олар эдилар.

Эрдона-бий илгарироқ Раҳим-хон ва Абдулкарим-бийларнинг хотини бўлган Ой Чучук Ойимни Хужандда яшаган Эшон Ортиқ Хожага турмушга берган. Бу никоҳдан Ҳаким-тўра номли ўгли тугилган ва у автори Муҳаммад Ҳаким-хоннинг бувасидир. Хон, эҳтимол, бу амирлардан ўзининг ҳақини ҳимоя қилиш учун бошқа бир гуруҳ, яъни хожалар билан қон-қариндошлик ришталарига эга бўлиб, ўз мавқеини кўтармоқчи эди. Лекин хожаларнинг Қўқондаги бу каби сиёсий тартибсизликдан қўрқиб, Даҳбедга чиқиб кетиб, у ерда яшаганликлари ҳам маълумдир. Кейинроқ хон бўладиган Норбўтабий ҳам бу пайтда ўзининг бувиси Ой Чучук ва Ҳаким-тўралар билан бирга Даҳбедда умр кечирган эди.

Эрдона-бийнинг вафотидан кейин ҳам, хон тахти учун ички зиддиятлар юз берди. Амирлар Шоди-бийнинг ўгли Сулаймон –бийни тахтга ўтқазиб, лекин уч ойдан кейин уни ўлдириб, Норбўта-бийни Даҳбеддан қайтариб келтириб, хон тахтига ўтқизган эдилар. Норбўта-бий кучли амирлардан икки оилани йўқотишга муваффақ бўлиб, ушбу амирларнинг ўрнига Деҳбедда ўзи билан бирга яшаган бир хожани тайинлади. Бу тўғрида МТда шундай ёзилади: «Сиёдат-паноҳ Хон Хожа ва Ҳаким-тўра Даҳбедда Эшон Мусо Хон Хожанинг хизматида умр ўтказган. Хон Хожа Ирисқулбий (энг катта амирлардан бири-Я. К.)нинг вафоти ҳақида хабарни эшитгач, шошилич Қўқонга юзланиб, Норбўта-бий хизматида етиб келди. Норбўта-бий Наманган ва Тўра-қўрғон мамлакатини

унга топширди» (МТ, 393). Яъни, бу хожанинг Қўқондан қочиб кетиб, Деҳбедда яшаб турганининг сабаби хожаларнинг амирлар билан душманлик алоқалари эди.

Норбўта-бийнинг ўгли Олим-хон эса узининг синглиси, Офтоб Ойимни Ҳаким-туранинг ўгли, Маъсум-хонга турмушга бериб, Испара шахрининг ҳокими бўлган Бойбўта-Баҳодур номли Норбўта-бийнинг энг катта амирини ўлдириб, унинг ўрнига Маъсум-хонни тайинлаган.

Эрдона-бийдан бошлаб хонлар турли хожаларга ўзларининг қизларини турмушга берар эдилар. Лекин хожалар одат бўйича ўзларининг қизларини хонларга бермас эдилар. Шундай қилиб, хонлар хожаларни хонликнинг сиёсатида қатнаштира бошладилар ва хожаларнинг обрў-эътиборидан фойдаланиб, ўз сиёсий мавқеларини оширар ва амирларга нисбатан кўпроқ кучга эга бўлар эдилар.

Умар-хоннинг даврида бу жараён аста-секин ўзгарди. Яъни, Умар-хон хожалар оиласидан бир қизни хожаларнинг норозилигига қарамай, куч билан турмушга олишга муваффақ бўлган. Умар-хон 1816 йилда Туркистон шахрини босиб олиб, ўзини Амир ал-Муслимин деб атаган ва ҳақиқатан ҳам унинг даврида Қўқон хонлигининг ривожланган вақти бўлганлиги манбалардан қайд этилган. Унинг шундай сиёсий кучи хожалар билан муносабатни ўзгартиришга имконият берди. Умар-хон илгаригидек фақат хонларнинг қизларини хожаларга бериб, хожаларни давлатнинг шайх ул-ислом, хожайи калон ёки шаҳарларнинг ҳокимлари каби катта лавозимларга таклиф қилиш билан қаноатлаңмай, ўзи ҳам диний раис бўлишни хоҳлаган. Хожаларнинг қизларини турмушга олишга муваффақ бўлганлиги

учун ҳам шу даврда хоннинг кучи кескин кўтарилган деб айтишимиз мумкин.

Умар-хоннинг ўгли Муҳаммад Али-хон даврида эса бу хон хожаларни Қўқондан ташқарига чиқара бошлади. Маъсум-хон ва Муҳаммад Ҳаким-хонларнинг ҳаж баҳонаси билан сафарга юборилганлиги ҳам шунинг учундир. Улар ҳаждан қайтиб келганда ҳам Қўқон ҳудудига кира олмай, Шаҳрисабзда турганлар.

Хонлар аввал хожаларнинг обрў-эътиборидан фойдаланиб, уларининг сиёсий кучларини ошириб олгач, энди улар билан камроқ ҳисоблашар эдилар. Бу шароитда Қўқондан чиқиб кетган Маъсум-хон, Муҳаммад Ҳаким-хон, Султон-хон Хожа ва Баҳодур каби кўп хожалар Бухорога борганлар. Қўқонда амирлар қайтадан кучлироқ бўлиб, давлатда тартибсиз бир вазият юз берди. Хонликнинг сиёсий қудрати ҳам сусайди. Бошқа томондан, Бухоро амири Насруллоҳ (1826/1860) Қўқондан келган хожаларни юқори лавозимга тайинлаган. Масалан, Қўқонда Хожа-йи Калон бўлган Султон-хон Хожани Бухорода шайх ул-ислом этиб тайинлаган. Ниҳоят 1842 йилда амир Насруллоҳ Қўқондаги бундай сиёсий тартибсизликдан фойдаланиб, Қўқонга юриш қилиб, шаҳарни эгаллади.

Муҳаммад Ҳаким-хон, балки хожаларнинг сиёсий воқеалардаги мавқеини кучайтириб кўрсатмоқ учун Амир Насруллоҳнинг Қўқонга юришга қарор қилишида хожаларнинг ҳам иштироки бор, дейди. Муҳаммад Ҳаким-хон ўзи ҳам хожалар тоифасига мансуб бўлиши мумкин. Бу масалада шак-шубҳаларга бутунлай барҳам бериш мумкин бўлмаса ҳам, Қўқон хонлигидаги сиёсий ўзгариш жараёни ҳақида бир хожанинг нуқтаи назаридан деб баҳолаш мумкин.

«Мунтахаб ут-таворих» асаридаги тарихий катта қийматга эга бўлган маълумотлардан бири мазкур воқеа тафсилотидир. Биз бу кичик ахборотимизда ушбу маълумотни келтириш билан чегараланамиз. Хожаларнинг агиографияларидан ҳам фойдаланиб, фақат Қўқон хонлигини эмас, Бухоро ва Хива хонликларидаги аҳволни ҳам қиёсий ўрганиш олдимизда турган муҳим масалалардан биридир.

академик
А.Асқаров

Ўзбек давлатчилигининг илк бошқичлари
қадимги Фаргона

1. Ўзбекистон Республикасининг таркибий қисми ҳисобланган Фаргона водийси қадимда Юнон тарихчиси Геродотнинг «Тарих» асарида «париканийлар юрти», Хитой тарихчиси Сима Цяннинг «Тарихий эсдаликлар» ва Бан Гунинг «Биринчи Хан сулоласининг тарихи» асарларида эса «Даван» деб тилга олинади. Шу билан бирга қадимги Хитой транскрипциясида «Полона» деб аталиши ҳам қайд этилган. Милодий V асрдан бошлаб эса Фаргона номи Хитой манбаси Бэй - шида (VII аср) «Паканна», «Бохан», «Фейхан» номлари билан тилга олинади. Бэй - шида Фейхан беблиги пойтахтининг айланаси 4 ли (1 ли 576 м. га тенг) дейилган. Бошқа бир Хитой манбаси Тан - шуда (X аср) «Мамлакатни III асрдан то VII асргача бир сулола бошқарган» дейилади. Демак, олтин қиёфасида ишланган тахтда ўтирган ҳукмдор маҳаллий деҳқонзодалардан бири бўлиб, у Фаргона мулкини бошқарган, VII асрдак бошлаб Фаргона турк сулоласи томонидан бошқарила бошлаган.

2. Араб тарихчилари Ёқут ва Қудамаларнинг хабар беришига қараганда илк ўрта асрларда нафақат Фаргона мулки, балки унинг бош шаҳри ҳам Фраганик деб юритилган, аниқроғи вилоят унинг бош шаҳри номи билан аталган. Вилоятнинг

бош шаҳри эса Ибн Хурдодбеҳда курсатилганидек, ҳозирги Ахсикат шаҳар харобаси бўлган. У ҳақда халифаликка тегишли ҳудудлардан ўтган савдо карвон йўллари ва улар бўйлаб жойлашган шаҳар ва қишлоқлар тўғрисида «Йўллар ва подшоликлар ҳақида китоб» асарини ёзган IX аср араб географи Ибн Хурдодбеҳ шундай дейди: «Самарқанддан Фарғонагача (бу ерда у қадимги Фарғонанинг бош шаҳрини кўзда tutади) 53 фарсах (1 фарсах 6-8 км), Баб (Поп) дан Фарғонагача 4 фарсах».

3. Таъкидлаш жоизки, то VIII асргача Фарғона мулки ҳақида, унинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаёти ҳақида маълумот берувчи бирор маҳаллий ёзма манба бизгача етиб келмаган. Бундай ҳолатнинг заминидан Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида таъкидлаганидек, халифаликнинг шарқий вилоятлари ноибни Қутайба ибн Муслим сиёсати ётар эди, яъни шахсан унинг буйруғи билан ерли аҳолининг бой ёзма мероси ва юксак санъат асарлари бозор майдонларига йитдирилиб ёқиб юборилган эди.

4. Маҳаллий ёзма манбалардан илк бор қадимги Фарғона ҳақида маълумот берувчи, биринчи ҳужжат Муг қалъа архивидир. Ушбу архивнинг «А14» деб номланган Фатуфарн мактубида Фарғона мулки сўғдчада «Фраганик» номи билан тилга олинади. Мактуб мазмунига кўра (проф. М.Исҳоқов таржимаси), Сўғд подшоси, Панч ҳокими Деваштич 717 - 719 йиллар оралигида Чоч ҳукмдори ва Фраганик ихшидлиги ҳузурига хат билан Фатуфарн исми шахсни элчи қилиб юборади. Фатуфарн Чоч ва Фрағана подшоликларининг олий мансабдор кишилари билан арабларга қарши иттифоқ тузиб келишга юборилган эди. У Чочда хоқонликнинг олий мансабдаги амалдори тудун, Чоч ҳокими, унинг

ёрдамчиси, Фраганик ихшидлигининг тутуғи (Ҳарбий вакили), форс лашкарбошчиси, Марвон исмли шахслар билан учрашган. Қайтишда Уструшона орқали утишни иложини топа олмай (чунки у жойларни араблар эгаллаган бўлган) Чочга қайтиб, Деваштичга Марвон исмли ишончли шахс орқали мактуб юборган. Ана шу мактубда Фрагана подшосига ёзилган Даваштич хатини Фраганик тутуғи орқали Фраганага бериб юборилгани ҳақида ҳам алоҳида қайд этилган. Демак, ушбу мактуб мазмунига кўра, Фаргона мулки илк ўрта асрларда ихшид (подшо) томонидан бошқарилган.

5. Юқорида зикр этиб ўтилган ёзма манбалар ичида қадимги Фаргона ҳақида тўлароқ маълумот берувчи манба Чжан Цяннинг Хитой императорига ёзган ҳисоботи эди. Хитой тарихчилари Сима Цян ва Бан Гу ана шу ҳисоботга асосланиб ёзган асарларида қадимги Фаргона давлати ҳақида, уни бошқариш тартиб қоидалари ҳақида анчагина маълумотлар келтирадилар. Бунга кўра, Даван аҳолиси суғорма деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланади. Улар савдода моҳир ва уддабурон, йилқичилиқда «қанотли» аргумаклар етиштиришга катта эътибор берадилар. Даванда 70 га яқин катта ва кичик шаҳарлар бор. Уларнинг ҳар бири мустақил ўз ҳукмдорига эга. Амалда мустақил ягона олий ҳукмдор йўқ. Мамлакат тақдири билан боғлиқ олий даражадаги масалалар бадавлат деҳқонзодалар кенгашида ҳал этилади. Ҳукмдор Олий Кенгаш маслаҳати билан иш тутади. Акс ҳолда Олий Кенгаш уни айби учун вазифасидан бўшатиши, унга қаттиқ жазо белгилаши мумкин. У Гушан шаҳрида ўлтиради. Даванда 60 минг оила (300 минг киши) яшайди, улардан 60 минг яхши қуролланган отлиқ аскар тўпланади. Улар отда туриб камон отишда,

найза санчишда моҳир жангчи. Яна Сима Цян хитойликларнинг икки марта (милоддан аввалги 104 ва 101 йилларда) Даванга қилган ҳарбий юришлари ҳақида, Чжан Цян Даванга келганда ерли аҳоли уни қандай яхши кутиб олганликлари, уни Кангуйгача кузатиб қўйганликлари ҳақида сўзлайди. Уларнинг ҳатти - ҳаракатларида Хитой билан савдо қилишга қанчалар ошиқаётганликлари сезилиб турарди, деб ёзади.

6. Дарҳақиқат, Фарғонадан ўтган савдо Ипак йули Чжан Цян сафаридан сўнг Хитойдан Ўрта Осиёга биринчи бор кириб келди. Хитой манбаларининг қадимги Фарғона ҳақида, унинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий тузуми ҳақидаги хабарлари водий тарихи учун ўта муҳим бўлиб, уларни археологик материаллар билан қиёсий ўрганиш ўша давр тузумини тўлароқ тасаввур этишга имкон беради.

7. Қадимги Шарқда, жумладан Ўрта Осиёнинг қадимги деҳқончилик маданияти ривож топган минтақаларида давлатчиликнинг дастлабки илдишлари шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши билан боғланиб кетган. Худди шундай ҳолатни ўтроқ деҳқончилик маданияти ривожланган Фарғона водийсида ҳам кузатиш мумкин. Бу ўлкада кейинги 50 йил давомида олиб борилган археологик қозишмалар натижаларига кўра, ушбу замин аҳолиси бронза давридан бошлаб, (Чуст маданияти) суғорма деҳқончилик маданияти билан шуғулланиб келадилар. Сўнгра бронза ва илк темир даврига келиб (милоддан аввалги VII-IV асрлар) проф. Ю. А. Заднепровскийнинг кузатувиغا кўра, бутун Фарғона водийси буйлаб 15 та қадимги деҳқончилик воҳалари ташкил топганлигининг гувоҳи бўламиз. Ҳар бир воҳада бир нечалаб ёдгорликлар мавжуд бўлиб, улар

базасида илк бор темир давридан бошлаб дастлабки шаҳарлар қад кўтара бошлаган. Масалан, Далварзинтепа, Элатан, Ашқалтепада бу ҳолат яққол кўзга ташланади. Антик даврга келганда (милоддан аввалги III- милодий IV асргача) урбанистик жараён бутун водий бўйлаб кенг ёйилди.

8. Фарғона водийсининг қадимшунос олимаси Бахтигул Абдулғозиеванинг Қорадарё ҳавзасида олиб борган археологик тадқиқот натижаларига қараганда, биргина мана шу маскан доирасида антик ва илк ўрта асрларда 11 та ирригацион ҳудуд ташкил топган. Ҳар бир ирригацион ҳудуд бир нечтадан микровоҳаларга бўлинган. Масалан, Аравансой ирригацион ҳудуди 30 та антик ва 14 та илк асрлар даври ёдгорликларини ўз ичига олган 10 микровоҳалардан ташкил топган. Ушбу ирригацион районнинг бош шаҳри Мингтепа (Марҳамат) археологик ёдгорлиги бўлиб, проф. А. Н. Бернштам уни Даваннинг пойтахти Эрши булса керак, деб фараз қилади. Оқбўри ирригацион райони икки воҳадан иборат. Уларнинг биринчиси 20 та антик давр ва 14 та илк ўрта асрлар даври ёдгорликларини ўз ичига олган 9 та микровоҳалардан иборат бўлган. Воҳанинг бош шаҳри Булоқбоши ёдгорлиги бўлиб, илк ўрта асрларда унинг майдонида аслзода деҳқонларнинг бирини қасри жойлашган. Оқбўри ирригацион районининг иккинчи оазиси 30та антик ва 22 та илк ўрта асрлар даври ёдгорликларини ўз ичига олган 5 та микрооазислардан иборат. Оазиснинг бош шаҳри Қиличмозортепа бўлиб, у 7,5 гектар майдонни эгаллаган. Хуллас, Қорадарё ҳавзасининг қолган ирригацион районлари Султонобод, Қўрғонтепа, Андижонсой, Қорабош, Тентаксой, Мойлисой, Улугнор, Буз ва Шаҳрихонсойларда ҳам бир неча воҳа ва

микровоҳалар ҳамда ўнлаб антик ва илк ўрта асрлар даври ёдгорликлари қад кўтарган.

9. Антик ва илк ўрта асрлар даври ёдгорликларининг тарихий топографияси ва уларнинг ички структурасидан келиб чиқиб, қуйидаги хулосага келиш мумкин.

1) Қадимги Фарғонада ўтроқ деҳқончилик маданияти милоддан аввалги II - I асрлардан то милодий III асрларгача алоҳида ривожланиш ҳусусиятига эга бўлиб, шу давр ёдгорликларининг тарихий топографиясига қараганда, эркин деҳқон хўжаликларнинг қишлоқ жамоаларига тегишли ёдгорликлари аксарият кўпчиликни ташкил этади. Масалан, шу даврга оид ёдгорликлар Қорадарё ҳавзасида 247 та бўлса, илк ўрта асрлар даврига келиб, уларни сони кескин қисқариб, 166 тага тушиб қолди.

Демак, қишлоқ жамоалари ичида мулкий табақаланиш жадал кечган, мулк эгалари кашоварларнинг бир қисми мулксиз кадиварларга, улар ҳисобига бойиб бораётган кечаги кашоварларнинг бошқа бир қисми эса бадавлат деҳқонларга, яъни мулкдор феодалларга айланиб борган.

2) Археологик ёдгорликлар тарихий топографиясига кўра, улар уч категорияга бўлинади: шаҳарлар, қишлоқ жамоаларининг масканлари ва қўрғонлар. Агар антик даврга қишлоқ жамоаси масканлари кўпчиликни ташкил этса, илк ўрта асрларда қаср ёдгорликлари кўпроқ. Демак, илк ўрта асрларда қаср ва қўрғонлар ҳамда шаҳарлар ёдгорликларнинг кўпчилигини ташкил этади. Демак, илк ўрта асрларга келиб, мулкий табақаланишнинг бадавлат деҳқонзодалар фойдасига ишлаётганлиги кузатилади. Бу даврга келиб, деҳқонзодалар

қасрларининг қурилиши нафақат шаҳарларда, балки қишлоқ жойларда ҳам кенг тус олди. Ҳар бир ирригацион ҳудудда маҳаллий ҳокимликлар табиий равишда, жадал давом этаётган ижтимоий ва иқтисодий табақаланиш жараёнининг натижаси сифатида майдонга чиқди.

3) Шундай қилиб, илк ўрта асрларга келганда Фаргона водийсида ҳар бир ирригацион ҳудуд ва воҳа доирасида қишлоқ ҳокимликлари, йирик шаҳарлар базасидаэса, шаҳар-давлатлар ташкил топади. Илк ўрта асрлар даврининг дастлабки босқичларида ташкил топган ана шундай шаҳар-давлатларнинг бири Фрагана бўлиб, у Сирдарё соҳилида антик даврда ташкил топган шаҳар-ҳозирги Ахсикент бўлса ажаб эмас. Чунки, IX аср араб географи Ибн Хордатбех, юқорида зикр этганимиздек, савдо карвон йўллари бўйлаб қад кўтарган Ўрта Осиё шаҳарларини таърифлар экан, у Баб (Поп) дан сўнг савдо карвони тўхтайдиган шаҳар Фрагана эди, деб хабар беради.

4) Археологик материаллар таҳлилига қараганда Фрагана антик даврдаёқ ташкил топган йирик шаҳар бўлган. Илк ўрта асрларга келиб унинг мавқеи ва нуфузи янада кенгайди ва бутун водийнинг пойтахт шахрига айланди.

5) Фрагана ихшидлигида сиёсий ва иқтисодий давлат бошқарув тизими Сугдиёна ва Тохаристондан фарқ қилмаган. Илк ўрта асрларда худди ушалардагидек, Фаргона водийсида ҳам бир неча маҳаллий феодал давлатчалар бўлган. Уларни бошқариш маҳаллий бадавлат деҳқонзодалардан чиққан ҳукмдорлар қўлида бўлган. Фраганик атамаси IX асрнинг иккинчи ярмидан, қачонки форс тили Мовароуннаҳрда сўғд тилини сиқиб чиқаргач, Фаргона деб аталадиган бўлди.

ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номида-
ги Шарқшунослик Институтининг
илмий ходими

Қувомиддин Муниров

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар
Академияси Шарқшунослик институтининг
қўлёзма асарлар хазинасидаги тарихий
асарлар.*

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан кейин, тарихчиларимиз олдига катта вазифаларни қўймоқда.

Энди уларга тарихимизни атрофлича ўрганиш ва мустабид замонларда айта олмаган ҳақиқатларни борича айтишга шароит яратилди. Бу вазифани адо этишда, ота - боболаримиз тарафидан яратилган тарихий асарларни ўрганиш ва у асарларда келтирилган маълумотлар асосида тарихимизни яратишимиз керак.

Биз бу имкониятга эгамиз. Ота - боболаримиз тарафидан узоқ асрлар давомида қатор қимматли тарихий, илмий ва адабий асарлар яратилган. Бунга Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзма асарлар хазинаси, у ерда сақланаётган асарларнинг илмий қиймати жиҳатидан, шу каби дунё хазиналари ичидаэнг бой қўлёзма хазиналаридан бири ҳисобланади ва ўзига хос фахрли ўринни эгаллайди.

Бу ерда сақланаётган қўлёзма асарларнинг энг қадимийси IX асрда ёзилган бўлса, энг сўнггилари XX асрнинг бошларида ёзилган.

Масалан: Бу ерда сақланаётган Қуръони Каримнинг қўлёзма нусхаси IX асрда куфий хатида

битилган. Хадисшунос олимлардан Ибн Салломнинг (222 ҳижрий/837 милодий) «Ғариб ул-ҳадис» асари эса, асар охирида кўрсатилишича, 344 ҳижрий 955 милодийда ярим куфий ва ярим насх хатида ёзилган. Бу қўлёзма хазинадан ўрин олган асарлар, ўзбек, араб, форс, тожик, урду, пушту, озарбайжон, турк, татар, туркман, уйгур, ва бошқа шарқ тилларида ёзилган.

Бу ерда сақланаётган қўлёзма асарлар Ўрта Осиё, Ҳиндистон, Покистон, Афғонистон, араб мамлакатлари, Эрон, Туркия давлатларининг ва у ерда яшовчи халқларнинг тарихи ва маданияти тарихини ўрганишда, шунингдек, бу давлатлар ўртасида мавжуд бўлган сиёсий, иқтисодий, дипломатик ва маданий алоқалар тарихини ўрганишда катта илмий аҳамиятга эга.

Бу кичкинагина мақолада бу асарларнинг ҳаммасига тавсиф бериб ўтишнинг иложи йўқ. Ўзбек халқининг қадимий ва ўрта асрлар даврлари тарихи бўйича шарқда машҳур умумий тарихга оид Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг «Тарихи Табарий», Ибн Мискавайхнинг «Тажорибул-умам», Ибн ал-Асирнинг кўп жилддан иборат «Тарихи Комил», Рашидуддин Фазлулоҳ ибни қаламига мансуб «Жомий ут-таварих», Банокатийнинг «Равзат ул-албоб», Мирхонднинг «Равзат ус-сафо», Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» ва шу каби бошқа тарихчиларнинг асарларида кўплаб қимматли маълумотлар келтирилган.

Шунингдек, мазкур қўлёзма асарлар хазинасида Ўрта Осиё халқлари тарихига оид қатор қимматли тарихий асарлар сақланмоқда. Улардан бири X асрда араб тилида ёзилган Абу Бакр Муҳаммад ибни Жаъфар Наршахий томонидан ёзилган «Тарихи Бухоро» - асаридир. Бу асарда

Бухоронинг ташкил топиши, шаҳар архитектураси ва Бухоро атрофида жойлашган қишлоқлар, ўша даврда яшаган олимлар, ҳукмдорлар ва бошқа масалалар ҳақида гапирилади.

Қимматли тарихий манбалардан яна Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Митлаъ ус - садайн ва мажмаъ ул -баҳрайн», Фазлуллоҳ ибн Рӯзбихоннинг «Меҳмонномаи Бухоро», Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома», Хофиз Таниш Бухорийнинг «Абдуллонома» (бу асарнинг «Шарафномаи Шоҳий» номи билан ҳам юритилади) асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

XVII асрга келиб Ўрта Осиёда уч хонлик: Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари шакллана бошланди. Бу хонликлар даврида ҳар бир хонликда бўлиб ўтган тарихий воқеаларни баён этувчи алоҳида-алоҳида асарлар ҳам майдонга келди. Бухоро хонлиги тарихига оид асарлардан, Муҳаммад Юсуф Мунший Хожа Бақонинг «Тарихи Муқимхоний», Мир Муҳаммад Амин Бухорийнинг «Убайдуллонома», Абдурахмон Толеънинг «Тарихи Абулфайзхон», Маҳмуд ибн Валининг «Баҳр ул-асрор», Саййид Роқимнинг «Тарихи Роқимий», Муҳаммад Вафонинг «Тухфаи хоний», Мулла Ибодуллоҳнинг «Тарихи Амир Хайдар», Мулла Абдулазим Сомийнинг «Тухфаи шоҳий» ва «Тарихи салотини Мангития», Мирза Салимбекнинг «Тарихи Салимий» ва бошқа тарихчиларнинг асарларини кўрсатиб ўтса бўлади.

Шунингдек, Қўқон хонлиги тарихи Муҳаммад Хақимхоннинг «Мунтахаб ут-таворих», Абдулғафурнинг «Зафарномаи Худоёрхоний», Ниёз Муҳаммад ибни Ашур Муҳаммад Хуқандийнинг «Тарихи Шоҳрухий», Мулла Мирза Олим

Тошкандийнинг «Ансоб ус-салотин ва таворихи хавоқин», Муҳаммад Фозилбекнинг «Мукаммали тарихи Фаргона» ва бошқа асарларда ўз аксини топган.

Хива хонлигида ҳам Хоразм тарихига оид қатор тарихий асарлар ёзилди. Бу ишни Хива хони ва тарихнависи Абулғозийхон бошлаб берди. Абулғозийхон бошлаган ишни XIX асрда атоқли ўзбек шоирлари ва тарихнавис олимлари Шермуҳаммад Мунис ва Муҳаммад Ризо Огаҳийлар катта маҳорат билан давом эттирдилар. Буларнинг ишини XIX аср ва XX аср бошларида яшаган тарихнавис олим ва шоир Муҳаммад Юсуф Баёний давом эттиради.

Хива хони ва тарихнавис олими бўлган Абулғозийхон «Шажараи Турк» ва «Шажараи тарокима» номли қимматли тарихий асарларнинг муаллифидир. Абулғозийхон ўз даврининг давлат арбоби, лашкарбошчиси ва атоқли тарихнависи бўлиш билан бир қаторда, тиб илмини яхши билган ва бу борада асар ҳам тасниф этган.

Унинг тарихнавислик ишини давом эттирган атоқли тарихнавис олим ва шоир Шермуҳаммад Мунис ўзининг Хоразм тарихига оид мукамал «Фирдавс ул - иқбол» номли тарихий асарини ёзади. Бу асар Муниснинг вафоти туфайли охиригача ёзилмай қолган эди. 1813 йилдан 1825 йилгача Хоразмда бўлган тарихий воқеалар унинг шогирди Муҳаммад Ризо Огаҳий томонидан Муниснинг Хоразм тарихи бўйича тарихий асарлар ёзиш ишини давом эттирган тарихнавис олим ва шоир Муҳаммад Ризо Огаҳий эди. Бу борада Огаҳий қатор «Риёз уд-давла», «Зубдат ул-таворих», «Жомиъ ут-воқеоти султоний», «Гулшани давлат» ва «Шоҳиди иқбол» номли асарларини ёзади. Бу тарихий асарларда бир

неча хонлар ҳукмронлик қилган даврда, яъни Хоразмда 1825 йилдан 1872 йилгача булган тарихий воқеалар ўз аксини топган. Орада Хоразм тарихини ёзиш иши бир қанча вақт тўхтаб қолган эди. Кейинчалик Асфандиёрхон (1910 - 1918) даврига келиб, бу ишни тарихнавис олим ва шоир Муҳаммад Юсуф Баёний давом эттирган. У Мунис ва Огаҳий томонидан яратилган юқорида кўрсатиб утилган тарихий асарлар ва уларни ўрганиш асосида ўзининг «Шажараи Хоразмшоҳий» ва «Хоразм тарихи» номли асарларини ижод этади.

Бу мақолада юқорида зикр этилган тарихий асарларни кенг тавсифлаб ўтишнинг иложи йўқлиги туфайли шуни хулоса қилиб айтса бўладики, тарихимизни атрофлича ўрганиш учун ота - боболаримиз томонидан ижод этилган ва бизгача илмий мерос сифатида етиб келган бой маълумот берувчи бу қўлёзма тарихий асарлар тарихимизни атрофлича ўрганишда асосий манба бўлиб хизмат қилади.

УзР ФА ШИ Шарқ
қўлёзмалари фонди мудири
тарих фанлари номзоди,

М.Хасаний,

Қўлёзмаларга дастлабки илмий ишлов бериш.

1. Шарқ қўлёзмалари

Инсоният тарихида эрамиздан аввалги минг йилликда ёзув пайдо бўлган экан. Бироқ бу ёзувларда бирорта асар ёзилганми-йўқми маълум эмас. Биз қадимий муқаддас китоблар борлигини биламиз. Булар, Таврот, Инжил, Забур ва Қуръони Каримдир.

Шарқ қўлёзмалари асосан Ислом пайдо бўлиши билан юзага келди. Қуръони Карим ва ҳадиси шарифлар бунга асосдир. Кейинчалик эса олимлар томонидан ёзилган шариатга оид ёки бошқа фанларга оид асарлар вужудга кела бошлади. Уларнинг сони ортиб бориб, ҳисобини билишда қийинчиликлар бўлди. Натижада фихристлар пайдо бўлди. Шундай фихристлардан бизга машҳури Ҳожи Халифанинг «Кашф уззунун» асари эди. Бу асарда Ҳожи Халифа ўзигача маълум бўлган 16 минг асарни тавсия қилган эди.

Қўлёзмалар сони кўпайиши билан уларга фахристлар тузиш масаласи ҳам кўндаланг бўла бошлади ва қўлёзма фондларига фахристлар тузиш йўлга қўйилган.

Мовароуннаҳр ўлкаси ўзининг китобларга бойлиги ажралиб турган. Бу ерда қўлёзма асарлар ҳам кўп бўлган. 1943 йилда Шарқшунослик

институтни ташкил топди ва собиқ совет давридаги қўлёзма асарлар бу Институтга жамланди. Йиллар ўтиши билан институт қўлёзмалар ҳисобига бойий бошлади. Бироқ бу қўлёзмаларнинг сони, муаллифи, китоб номи, ёзилган йили, кучирилган йилини билишга катта эҳтиёж тугилди.

Қўлёзма фондларидаги асарларга фихристлар тузиш яқиндаги янги ишлардан ҳисобланади. Шарқ мамлакатларидаги кўпгина қўлёзма фондларида ҳам тўлиқ фихристлар мавжуд эмас, ҳозирги кунда ҳам уларни тузиш ишлари давом этмоқда. Масалан, Эроннинг Қум шаҳридаги Маръаший китобхонасида жуда кўп қўлёзмалар сақланади. Бу китобхонанинг ҳозирги кунгача 24 жилддан иборат фихристи эълон қилинди, бу иш яна давом этмоқда.

ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар хазинасида 80 мингдан ортиқ қўлёзма ва тошбосма асарлар сақланди. Ҳозир яна унга Х.Сулаймонов номидаги Қўлёзмалар институтидан 14 мингта асар қўшилди. 1943 йилдан буён бу асарларга қисқача тавсиф картотекалар тузилаётган бўлса-да, бироқ ҳамон улар тугалланмаган. Уларни тўлиқ тавсиф этиш эса жуда орқада. Институт томонидан 11 жилддан иборат қисқача СВР ёки «Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекистана» деган каталог – китоблар нашр қилинган. Бу каталогларга институтдаги қўлёзма китобларнинг 30 фоизигина кирган ҳолос. Бу эса мазкур фонддаги китоблар билан танишишни қийинлаштиради.

Қўлёзмаларнинг фихристлари қўлёзма фондлар учунгина эмас, балки ҳар бир одамнинг ўз шахсий ҳаётида ҳам керак. Масалан, қўлга қандайдир қўлёзма асар тушиб қолди дейлик. Унинг муаллифини, асар номини, асрини ва бошқа маълумотларини биз учун

билиш зарур бўлади. Бунинг учун фихрист тузиш илми билан таниш бўлмоқ лозим.

Қўлёзма фондларида одатда фахрист тузиш қўлёзмаларга биринчи ишлов беришдан бошланади. Бунинг учун:

1. Қўлёзмага махсус тартиб рақами қўйилади. Шунингдек, рақам қўйиш имкониятини берадиган муҳр қўлёзманинг биринчи ва охириги бетига урилади. Сўнг тартиб рақами чиройли қилиб ёзилади.

2. Қўлёзма ҳақидаги бошлангич маълумотлар йиғилади. Бунда китоб номи, муаллифи, қаердан ва кимдан олингани ва қолаверса сотиб олинган нархи ҳам ҳисоб инвентар дафтарда кўрсатилади. Тошбосма асар ҳам шу тартибда бўлади. Бироқ, қўлёзмадан фарқли ўлароқ, тошбосма китобда босилган йили, жойи аниқ бўлиб, булар ҳам инвентар дафтарда қайд этилади.

КАРТотеКА КАРТОЧКАЛАРИНИ ТУЗИШ.

Қайси кутубхонага борилмасин, у хоҳ Европа тиллари, хоҳ Шарқ тилларига оид бўлса ҳам, бу кутубхоналарда картотека системаси мавжудлигини кўрамиз. Картотека карточкалари жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, буларсиз иш юритиб бўлмайди. Кутубхоналардаги ва китоб хазиналаридаги катта китоб захираси орасидан бирорта керакли китобни картотека карточкалари орқалигина топа оламиз. Шунинг учун ҳам, ҳар бир кутубхона ва китоб фондида махсус хоналар бўлиб, уларда картотека карточкалари қўйилган бўлади. Хўш, бу карточкалар қандай тузилади ва уларнинг турлари қандай?

Бу саволга жавоб бериш учун ЎзР ФА ШИ қошида жойлашган картотека бўлимини урганиб чиқиш айти мурдаодир. Бу ерда карточкаларнинг муаллиф номи билан тартиб берилганини кўрамиз. Булардан ташқари яна тил бўйича, фан бўйича ҳамда рақамланган каталоглар ҳам мавжуд. Бу каталоглар керакли китобларни топишда катта ёрдам беради.

ХАТ ТУРЛАРИ ТАВСИФИ.

Дастлабки араб хати «Хатти маъқалий» бўлиб, бу хат узун чизиқлардан иборат бўлган. Лекин тез орада маъқеини йўқотган. VII асрдан бошлаб кўфий хати унинг ўрнини эгаллади. Кейинроқ эса бу хат асосида қуйидаги олти хил ёзув вужудга келди:

1. Сулс хати
2. Насх хати
3. Муҳаққақ хати
4. Райҳоний хати
5. Тавқиъ хати
6. Риқоъ хати

Баъзи олимлар бу ёзувларга таълиқни ҳам қўшиб, ёзув етти хил дейдилар.

Қўлёмаларда энг кўп учрайдиган ёзув насх ҳамда настаълиқ хатларидир.

Тавсиф билан шугулланувчи киши хат турларидан яхши хабардор бўлиши ва уни ўз тавсифида албатта кўрсатиб ўтиши керак.

ЎзР ФА ШИ нинг Қўлёмалар хазинасида 9 асрга мансуб Қуръон бўлиб, у кўфий хати билан ёзилган. 9 аср охирига мансуб Ибн Салломнинг «Ғариб ул - ҳадис» асари ҳам бўлиб, унда насх билан сулс хати аралашма ҳолда ёзилган.

ТАВСИФ КАРТОЧКАЛАРИДАН ФЙДАЛАНИШ.

Қулёзма фондларида одатда шу фондда сақланаётган асарларнинг фихристлари сақланадиган махсус хоналари бўлади. Буни ЎЗР ФАШИ мисолида кўришимиз мумкин. институтнинг 3 қаватидаги 61 ва 62 хоналарида картотека карточкалари жойлашган.

Яшиқлардан бирида биз алифбо тартибидаги каталогларни кўрамиз. Бу яшиқларда китоб номи билан берилган картотекалар урин олган. Биз истаган китобимизни шу яшиқлардан китоб номи бўйича осонликча топа оламиз.

Энди бу икки хил фихристларнинг тузилиши билан танишайлик. Китоб номига асосланган фихристларда китоб номи аввал келтирилади. Баъзан бир китобнинг иккита номи бўлади, бундай пайтда шу нарсага ишорат қилинади. Масалан, бир китоб «Ақойид» деб аталса, бошқа ерда «Рисолайн ақойид» дейилиши мумкин. бироқ муаллифи битта бўлиб, фихриstda битта номни курсатиб, яна фалон номли китобга қаранг дейилади.

Муаллифлар каталогда ҳам шу нарсани кўрамиз. Фихрист бошида аввало муаллиф номи келтирилади. Борди-ю муаллиф бир неча номлар билан танилган бўлса, у пайтда шу нарса каталогда ўз ифодасини топади. Масалан, бизга Ибн Сино керак, биз аввало Ибн Синони қараймиз. Карточкада «Ибн Сино» деб ёзилади ва ёнига «Абу Абдуллоҳ Хусайн ибн Сино»га қаранг деб қўйилади. Демак бу ўқувчига ёрдам беради.

ҚҮЛЁЗМАНИ КАРТОЧКАГА ОЛИШ

Тавсифчи томонидан қўлёзма тўлиқ ўрганиб бўлингач, энди уни картотека карточкасига ёзиб чиқилади ёки бошқача айтганда қўлёзмага карточка тузилади. Баъзан бу амални қўлёзмани карточкага олиш ҳам дейилади.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, картотека ва карточка сўзлари ўзбек тилига четдан кириб келган бўлиб, бу сўзлар ҳозир ҳам кенг кенг истеъмолдадир. Картотека дейилганда одатда «бирор хилдаги маълумотлар ва материаллар ҳақида тўпланган ва маълум тартибга солинган карточкалар йиғиндиси» тушунилади.

Демак, карточкаларда бирор нарса ҳақидаги маълумот ўз аксини топади. Карточка сўзи ҳатто форс тилига ҳам «карт» сўзи билан кирган. Биз бу ишда карточкани варақа деб олишга қарор қилдик. Бирор кутубхона ёки қўлёзмани унга қайд этувчилар арабча имло қоидаларини аъло даражада билишлари,, бунинг устига яхшигина хаттот ҳам бўлишлари керак. Бирорта китоб исми ёки муаллиф номи имло хатоси билан ёзиб қўйилса, ўқувчини турли қийинчиликларга дучор қилиши мумкин. хаттотлик санъати билан ёзилмаган варақани эса ўқиш қийин бўлади ва янги бошловчиларга ундан фойдаланишда мушкilotлар пайдо бўлади.

Айниқса, араб алифбосида ёзилган хунук хатни ўқиш, аввало, огирлик қилса, иккинчидан, киши табиатини бузади. Агар сиз ЎЗР ФА ШИ «Фихристон» сига кириб, варақалар билан танишсангиз, чиройли хат билан ёзилган варақаларни кўриб ҳавасингиз келиши турган гап.

Демак, тавсифчи фақат тилни мукаммал билиб, ҳар хил қўлёзмаларни бемалол ўқий олишидан ташқари, хати ҳам чиройли бўлиши, сиёҳи тоза, асосан, қора туш бўлиши, пероли ручка ўрнига,

қамишдан ясалган ручка ишлатиши мақсадга мувофиқдир.

Қўлёзмалар институти ЎзР ФА ШИ га қўшилгач, қўлёзмалар институтидан келган тавсифчи ходимларга хатотлик санъати билан шугулланиш таклиф қилинди ва улар тез орада бу санъатни эгаллаб, чиройли ёзадиган бўдилар.

Картотека варақаларидаги сўзлар араб алифбоси билан ўзбек тилида ёзилган бўлиб, уларда асосан қуйидагисўралган маълумотлар ўз аксини топиши зарур:

1. Қўлёзмани^{чи} ашё рақами.
2. Китоб исми.
3. Муаллифи.
4. Ёзилган ери.
5. Ёзилган йили.
6. Кучирувчиси.
7. Кучириш йили.
8. Ўлчови (бичими).
9. Неча варақлиги.
10. Лавҳа ёки расм борлиги.
11. Сатрлар сони.
12. Қайси ёзувда эканлиги.
13. Тили.
14. Бошқа аломатлари.

Агар варақа китоб исмига тузилса, унда варақанинг аввалида «китоб исми» деган сўз туради. Қуйидаги шундай варақанинг намунасини кўриб турибсиз:

Агар варақа муаллифга тузилган бўлса, варақанинг аввалида «Муаллиф» сўзи туради.

Қолган маълумотлар ўзгармайди, ўз ҳолича қолдирилади. Варақа тузувчилар варақага маълумотларни қайд этаётганларида асосан араб алифбосида ўзбекча жавоб қайтарадилар, баъзан айрим саволларга жавобни крилл ҳарфида ҳам ёзиб юборадилар. Масалан, ўлчовини, неча йўллигини, варақини ёки муаллифнинг тугилган йилини. Бизнингча, варақадаги саволлар араб алифбосида бўлиши мақсадга мувофиқдир.

Варақада асарнинг қўлёзма эканини билдириш учун унги томондаги тик чизиқ ёнига «Р» ҳарфи ёзиб қўйилади. «Р» ҳарфи русча «Рукопись» сўзининг бош ҳарфи бўлиб, собиқ Иттифоқ даврида ҳаммага тушунарли бўлсин учун қабул қилинган. ЎзР ФА ШИнинг фиҳристонхонасидаги барча варақаларга шу ҳарф ёзилган. Мустақиллигимизни қўлга киритган ҳозирги пайтда варақаларга «Р» эмас, балки «Қ», яъни қўлёзма сўзининг биринчи ҳарфининг қўйилиши мақсадга мувофиқдир.

XIV-XVII аср Шарқ мўъжаз нафис расмлари – муҳим тарихий манба.

*(ЎЗР ФА Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик
институтги хазинасидаги расмлар мисолида)*

Ўзбекистон тарихи манбаларида деганда албатта Шарқ нафис мўъжаз расм намуналарини ҳам назарда тутмоқ керак. Чунки, X-XIX асрлар давомида турли маданият марказлари Боғдод, Самарқанд, Бухоро, Табриз, Шиروز, Хирот, Деҳли, Қўқон каби шаҳарларда яратилган, асосан ноёб қўлёзма китобларни безаш, зийнатлаш ва махсус мураққаъ – альбомлар учун яратилган нафис – мўъжаз расм обидалари ўз даври маданияти, бадиий диди ва билим самараси сифатида қимматлидир.

Ушбу нодир расмларда ўша давр, яъни расм яратилган замон кишилари, қиёфалари, кийим-кечаги, турмуш-тарзи, урф-одатлари, рўзгор-анжомлари, табиати, ҳайвоноти, набоботи, паррандалари, ҳарбий ва меҳнат қуроллари, мусиқа асбоблари, иморатлари ёрқин бўёқларда тасвирланган бўлиб, биз уларни нафис – мўъжаз тасвирий санъат қомуси деб айтишимиз мумкин.

Мана шундай нодир, нафис, мўъжаз расмлар йирик мажмуаси бугунги кунда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтги қўлёзма фондида сақланмоқда.

Мазкур хазинада юздан зиёд расмли мўътабар қўлёзмалар ва куплаб алоҳида расм ва хат намуналари мавжуд бўлиб, улар бадиий Э.М.Исмоилова, Ш.М.Мусаве ва ушбу сатрлар автори томонидан икки жилдада тавсифга олинган. Уларнинг ярми, биринчи жилдада XIV-XVIII асрларга оид қўлёзма ва расмлар илмий тавсифга олинган.

Ушбу мақолани ёзишда ана ўша тавсиф-каталог асос қилиб олинди. XIX-XVIII асрларда яратилган нафис мўъжаз расмлар Ўзбекистон тарихи қайси жиҳатларини ўрганишдаги аҳамияти борлигини аниқлашга ҳаракат қилинди.

Албатта, биздан аввал олимлар ушбу расмларни XIX аср охиридан бошлаб маданият ва санъат обидаси сифатида қатор салмоқли тадқиқотлар олиб борганлар. Тошкентдаги расмларни А.А. Семёнов, Г.А.Пугаченкова, Н.Норқулов, Х.Сулаймонов, О.Усманов ва бошқалар ўрганишиб, айримларини намуналарини чоп этиб тадқиқ этганлар. Кўпгина расмли қўлёзмалар тавсифи 11 жиллик «Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекистана» («Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари мажмуаси») номли каталогда (1952-1987) чоп этилган.

Биздан аввал айрим тадқиқотчилар жумладан, Р.Г.Мукминова, О.И. Галеркина, З.И.Рахимовалар расмлардан ҳунармандчилик, моддий ёдгорликлар ва кийим-кечакларни ўрганишда баъзи расмли қўлёзма ва алоҳида расмлардан фойдаланганлар. Бундан ташқари Б.Ахмедовнинг «Ўзбекистон халқлари тарихи манбаалари» (Тошкент, «Ўқитувчи» 1991 йил.) ва Т.С.Саидқуловнинг «Ўрта Осиё тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар» (Тошкент, «Ўқитувчи», 1993 йил.) асарларига бир нечта (5 ва 15 та) илова қилинган. Аммо расмлар алоҳида олиб ўрганилмаган. Сўнгги пайтда чоп этилаётган ўрта мактаб учун 7 ва 8 синфлар дарсликларида ушбу расмлардан фойдаланишга интилиш сезилмоқда. Лекин шу пайтгача, ушбу нафис мўъжаз расмлар тарихий манба сифатидаги аҳамиятига алоҳида эътибор берилмаган эди.

Шарқшунослик институтида сақланаётган XIX-XVIII асрга оид қўлёзмалар асосан уч гуруҳга бўлиниб, улардаги нафис мўъжаз расмларнинг тарихини ўрганишдаги қийматини белгилаш мумкин.

Биринчи гуруҳ – тарихий асарлар расмлар қўлёзмалар бўлиб, улар Фазлуллоҳ Рашидиддиннинг «Жомий ут-таворих» («Тарихлар мажмуаси», рақами № 1620), Шарофиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарининг икки ноёб қўлёзмалари (Т.Р. № 3440 ва 4472), Мулла Муҳаммад Шодийнинг «Фатҳномаи хоний» асари (Т.Р.№ 5369), Масъуд ибн Кўҳистонийнинг «Тарихи Абулхайрхоний» («Абулхайрхон тарихи»), (Т.Р.№ 9989), Абдулла Хотифийнинг «Зафарнома» (Т.Р. №2102), Жамол ал-Ҳусайнийнинг «Равзат ул-ахбоб» (Т.Р.№ 2134), Камолиддин Ҳусайнийнинг «Мажолис ул-ушшок» («Ошиқлар мажлиси») Т.Р.№ 3476, 65), Абулфазл Алломийнинг «Оини Акбарий» (Т.Р.№ 1721), («Акбар қоидалари»), каби китобларга ишланган расмлардир. Ушбу тарихий асарлар ишланган расмларда биз ўтмишда ўтган ҳоқон, шоҳ ва ҳокимларни уларни тарихи, турмуш тарзи, олиб борган жадаллари, расмий қабуллари, дамолиши, зиёфатлари, турли шахмлар билан бўлган муаммолари тасвирланган. Лекин расмларнинг тарихий асар матнидан шу билан ажралиб турадики, матнда асосий қахрамон сиймоси улутланиб, таърифланиб, базан муболага, дабдаба ёки юксак бадий савияда баён қилинса, расмда тарихий шароит ҳатта яқин, ҳатто айнан баъзи ўринларда, айниқса жанг, маросимлари ҳатто, унда қатнашувчи, иштирок этувчилар сони камайтириб тасвирланади. Лекин, ҳаётий ашёлар, иморатлар, базм анжомлари, урф-одатлари тасвирда нафис мўъжаз расмлар жуда катта илмий тарихий аҳамиятга эгадир.

Тарихий асарлардан «Жомий ут-таворих» китобидаги жами унта расмларда юртимизда юз элик йил (1220-1370) ҳукмронлик қилган сулола вакиллари Добун Баён, Барган Баҳодир, Чингизхон ва унинг авлоди сиймолари яратилган бўлиб, ушбу расмларда улар ўз хотинлари билан тасвирланган.

Халқимиз тарихи ёрқин саҳифаси бўлмиш Темурийлар даврига оид тарихий асарлардан Шарафиддин Али Ҳазратининг «Зафарнома» асарининг икки ноёб нусхаси алоҳида аҳамиятга эга. Айниқса, 3440 тартиб рақамли қўлёзма ХУ аср биринчи яримида яратилганлиги, катта ўлчаш (35x49,5 см), ажойиб сулс хати ва китобдаги уч расм тархи-қораламаси билан алоҳида ажралиб туради. Икки расмда (40 б – 41 а варақлар) шаҳар иморатлар тасвири бўлса, учинчи (в 55 а) сида лашкарбоши раҳбарлигидаги улкан армия тасвирланиб, лашкарбоши ёки ҳоким ҳам композицион, ҳам турли атрибут, шаҳона соябон, байроқдорлар мавжудлиги билан ажралиб туради. Йириқроқ тасвирланган шахс ёнида (Ҳазрати Амир Темур) деган ёзув бор. Демак, ушбу бадиий зийнатлари тугалланмаган қўлёзмада Амир Темур ва унинг аскарлари жанг олдидаги тасвири билан алоҳида тарихий аҳамият касб этади.

«Зафарнома» нинг иккинчи қўлёзмаси (р.т.п 4472) ун еттинчи аср биринчи ярим (1629) да яратилган бўлиб, унда Самарқанддан ижод қилинган икки расм бўлиб, уларда Амир Темур ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган воқеалар тасвирланган. Албатта, Соҳибкирон сиймоси мазкур расмларда тарихий ҳужжат бўлмасада, улут аждоднинг кейинги даврдаги бадиий талқин, яъни тасвирлардаги бадиий «Темурнома» дир.

Умуман, Амир Темур ва Темурийлар даври расмларда ўзининг бадиий аксини топган. Мана шундай расмларнинг иккитаси ХУ аср иккинчи яримидаги намунаси ХУІ асрда қайта яратилиб Қосимий Анвор номли йирик шоирнинг «Девони» ажойиб қўлёзмаси (т.р.н 2108) га ёпиштириб қўйилган. Биринчи расмда (1000 вар) саройда тахтда ўтирган ҳукмдор, унинг вазири ва икки мулозим тасвирланган. Олти қиррали тахтда Беҳзод яратган Султон Ҳусён тасвирини эслатадиган сиймо расм

бўлиб, тахтнинг ўнг томонида майда ҳарфлар билан «Амир Темур» эканлиги қайд қилинган. Иккинчи расмда (68 а) эса яна ўша шахс яйловдаги гилам устидаги тахтда, атрофида ўнта сарой аёнлари турли ҳолатларда тасвирланган.

Ушбу расмлар институт хазинасида Амир Темур сиймоси ва фаолияти билан боғлиқ бўлганлиги учун жуда қимматлидир.

Амир Темур ва унинг авлодлари даври хазинадаги «Калила ва Димна» (т.р. № 3480), Алишер Навоийнинг «Наводур ун-ниҳоя» (т.р. № 1995), Ҳусин Воиз Кошифийнинг «Анвари Сухайлий» (т.р. № 1995), ҳамда ахлоққа оид «Ахлоқий Мухсиний» (т.р. № 2116) каби асарлари расмларда ҳам тасвирланган бўлиб ўша замон кишилари урф-одатларини ўрганиш учун ҳам муҳимдир.

Институт мажмуасидаги асарлардаги расмлар Шайбонийлар даври (1502-1506 й) кенг ва атрофлича ёритилган. Ушбу сулола ҳарбий соҳадаги мувафақиятлари билан Темурийларга тенг келолмасда, улар замонда юртимиз ҳудудида сиёсий, иқтисодий ва маданий яхлитлик, бирлик мавжуд эди. Сиёсий соҳада Шайбонийлар Темурийлар рақиби бўлсада, маданий соҳада улар вориси ва меросхўри бўлиб, ўша давр маданиятини ривожлантиришга аввалги давр асарлар мўътабар қўлёзмаларни қата кўчиртириб, уларга ажойиб нафис мўъжаз расмлар ишлатганлар.

Мана шундай асарлардан бири, шоир Абдулла Хотифийнинг «Зафарномаи Темурий» асари ноёб қўлёзмасидир.

Умуман, Шайбонийлар сиёсий даъволарини тарихий иддизларини кўрсатиш, асослаш, бутунги халқимиз тарихи мукамал ёритишга, унинг ёрқин саҳифалари қайта тиклашга интилганлар. Мана шундай ҳаракат натижасида Масъуд бин Кўҳистоний «Тарихи Абулхайрхоний» асари

яратилиб, унда хусусан, юртимизнинг қадимги тарихидан Шайбонийларгача бўлган даври баён этилиб, асарга ишланган 28 расмда Искандар ва Доро жанги, (65 б в) қадимги подшоҳлар Ардашер, Жопур, Баҳром Ширда тарихи, (69а, - 69б, 72а, 76б, 83б, 91а варақалар) газнавийлар, салжуқийлар, чингизийлар, темурийлар намоёндалари тасвирланиб, сўнгра шайбонийлар аждоди Абулхайрхонгача расмларда акс эттирилган. Ушбу расмларда барча тарихий шахслар номлари ҳар хил бўлсада, бир хил ишлашда, кўринишда тасвирланган. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, бу расмлардан иккитасида халқимиз буюк ўғли Султон Жалолоддин Мангуберди қаҳрамонлиги акс эттирилган.

Масалан, 138а варақадаги расмда Чингизхон Султон Жалолоддинни шахсан ўзи асир қилмоқчи бўлиб, катта қўшин билан уни дарё ёнида ўраб олади. Қаҳрамонларча жанг қилган Султон Жалолоддин мағлубиятга учраса-да, рақиб қўшинини ёриб чиқиб, дарёдан соғ-омон қўтилиб ўтади. Шунда ҳам баҳодир душманга қарата «Ҳали мен сизларга ўзимни кимлигимни кўрсатаман,-» деб қасам ичади. Жаҳонгир Чингизхон Султон Жалолоддин фидойилиги ва мардоналигига қойил қолиб, «Бундай ўғилнинг отаси бахтиёрдир»,-деган. Мана шу жуда таъсирчан XVI асрдаги рассом томонидан юксак маҳорат билан тасвирланган.

Иккинчи расм 139б Султон Жалолоддиннинг олиб борган жанглариининг бирига бағишланган.

Шайбонийлар даврида яратилган Амир Темур тарихига бағишланган яна бир асар шоир Абдулла Хотифийнинг форс тилидаги достонидир. Ушбу достоннинг XVI аср иккинчи ярмида, аниқроғи, 976 ҳижрий, милодий 1568 йили машҳур хаттот Али Ризо Котиб кўчирган мўътабар қўлёзмасидир. Ушбу қўлёзма ичига Соҳибқирон фаолияти билан боғлиқ 3 қўш расм жойлаштирилган. Расмларнинг икки жуфтида жанг

манзаралари тасвирланган бўлса, охири жуфт расмда расмий қабул ва зиёфат акс эттирилган.

Тарихдан маълумки, Амир Темур жангу жадалдан фориг булган вақтларда зиёфатлар уюштирарди ёки ободончилик фаолияти билан машғул бўларди. Ушбу расм ҳам Темур даври маданий тараққиёт намоишига ишорадир.

Умуман, Амир Темур ва темурийлар даври кейинги сулолар учун ҳам юксак намуна сифатида хизмат қилган. Ана шунинг учун ҳам 1032 ҳижрий, 1629 милодий йили Самарқандда Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома” асари ноёб намунаси яратилди. Ушбу муътабар қўлёзма асар матнининг 1970 йилги Тошкент факсимил нaшри (нашрга тайёрловчи, сўз боши, изоҳлар А.Ўринбоевники) учун асос бўлиб хизмат қилади.

Қўлёзмада фақат ун иккитагина расм бўлса ҳам, уларда Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда ҳокимият тепасига келиши ҳамда энг асосий сиёсий рақиблири Тухтамиш, Боязид билан булган ҳал қилувчи жанглари базмлар тасвирланган. Қайд қилиш мумкинки, қайси давр, қайси сулола ҳоким бўлмасин, Амир Темур фаолияти ва темурийлар даври маданияти халқимиз учун доим қадрли булганлигини кўрсатади.

Халқимиз тарихида ислом дини асосида юзага келган тасаввуф ва унинг кубравия, нақшбандия, яссавия тариқатлари катта аҳамиятга эга бўлиб, йирик мутафаккирлар, шоирлар бирор бир йўналиш намоёндаси булганлар. Одатда, йирик тасаввуф вакиллари – валий (Аллоҳга яқин шахс) ёки авлиёлар деб юритилиб, улар тўғрисида махсус тазкиралар яратилган. Мана шундай асарларнинг бири хиротлик Ҳусайн Камолиддин Гозургоҳий яратган “Мажолус ул-ушшоқ” (“Ошиқлар мажлиси”) асари бўлиб, муаллиф бу китобни Султон Ҳусайн Мирзога бағишлаб яратган. Шунинг учун айрим

илмий адабиётларда бу китоб Султон Ҳусайн Мирзо қаламига мансуб, деб хато номланади.

Мазкур асар Захириддин Бобур томонидан салбий баҳолансада, XVII аср бошларида унинг бир нечта қўлёзма нусхалари расмлар билан безатилган. Тошкентда ушбу асарнинг иккита расми қўлёзмалари мавжуд.

Ушбу асарда Одам атодан бошлаб ўтган ошиқлар, яъни Юсуф ва Зулайҳо, Имом Жаъфар Содиқдан то муаллиф замондошларидан Алишер Навоийгача бўлган йирик тасаввуф намоёндалари тўғрисида, уларнинг шогирдлари билан бўлган муносабатлари ёритилган. Улар қизиқарли тарзда оммабон қилиб яратилгани учун ҳам асар рассомлар эътиборини қозонган. Хусусан, XVII аср бошларида яратилди. Қўлёзмага 50 та расмларда энг йирик мутафаккирлар, улар ҳаётдаги ибратли воқеалар учун мавзу қилиб, танлаб олинган. Айниқса, шахмат, чавган уйинлари, паҳлавонлар курашлари, дарвешлар, турли ҳунармандлар тасвири ушбу асарга ҳам тасвирланган қаҳрамон шахсига эътиборни тортиши билан унда маиший тафсилотлар расмга бир обида, манба сифатида моддий ёдгорликлар, урф-одатларни ўрганишда катта аҳамиятга эга бўлади.

“Мажолис ул-ушшоқ” асари таъсири кейинча XVIII-XIX асрларда Фаридиддин атторнинг «Тазкират ул-авлиё» асарининг расми қўлёзмалари яратилишига олиб келади.

Биз кўриб чиққан асарлар соф тарихий мазмунга эга бўлса, қатор бадий асарлар, хусусан Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» Низомий, Ганжавий, Амир Хусрав (т.р.№1811) Деҳлавий «Хамса» дostonларида ҳам тарихий (т.р.№6267, 662, 3317) шахслар бадий образлар учун асос бўлган ва уларга бағишланган жуда кўп расмлар яратилган бўлиб, биз улардан халқимиз қадимий тарихини маълум даражада кўз олдимизга келтиришимиз мумкин.

Булардан ташқари, хазинада доришуносликка оид «Ихтиёроти бадий» (т.р.№ 1598) Али бин Ҳусайнийнинг

асарлари нодир қўлёзмаси мавжуд. Ундаги олтиюз иккита расмда доривор ўсимликлар, дарахтлар, жониворлар қушлар, маъданлар расми билан бир қаторда дори тайёрлаш жараёнлари ҳам тасвирланганки, улар XVI асрдаги Мовароуннаҳрда илм-фан, хусусан табобат доришунослик юксак даражада тараққиёт этганини кўрсатади.

Хулоса сифатида шуни айтиш керакки, бугунги кунда Тошкентдаги Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида сақланаётган XIV-XVII асрларда яратилган 1300 расм Ўзбекистон тарихини ўрганишда қимматли манба бўлиб, асосан уларни илмий қиймати бўйича

1. Тарихий асарлар расмлари, Жомий ут-тавоғи «Зафарнома» тарихи
2. Тарихий шахслар тасвирланган бадиий асарлар «Шоҳнома», «Хамса» дostonлари ва бошқалар.
3. Соф илмий асарлар – «Ихтиёроти бадиий», «Китоби фурснома» («Отлар ҳақида китоб» т.р. № 471/1) «Шикорнома» (т.р. № 471/2) ва бошқалар.

Ушбу расмлар талабаларга тарихий манбаларни ўргатиш ва мактабларда Ўзбекистон тарихи дарсини ўқишда қимматли манба ва кўргазмали қурол бўлиши мумкин. Ушбу расмларни алоҳида ўрганиб, ажратиб, алоҳида терма альбоми ёки «Ватан тарихи Расмларида» деб номлаб сайланма чиқарилса, педагогларга катта ёрдам бўлган бўлар эди.

1. Ушбу мажудадаги расмлар қуйидаги нашрларда сифатли чоп қилинган бўлиб, улардан кўргазмалар қурол сифатида фойдаланиш мумкин:
А) Шарқ миниатюраси. Уз РФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти

тузувчилар Э.М. Исмоилова, Е.А.Полякова,
Тошкент, Гафур Гулом номидаги „Адабиёт ва
санъат“ нашриёти, 1980 йил.

Б) Пугаченкова О. Галеркина О.Миниатюры
Средней Азии. М, «Изобразительное искусство» ,
1979.

В) Полякова Е.А, Раҳимова З.И, Шарқ миниатюраси
ва адабиёти. Тошкент, Гафур Гулом номидаги
„Адабиёт ва санъат“ нашриёти, 1987 .

МУНШОАТ МАЖМУЛЛАРИДА АМИР ТЕМУР ДАВРИ ТАРИХИГА ОИД ЁЗИШМАЛАР МУҲИМ МАНБА СИФАТИДА.

Амир Темур ва темурийлар даври тарихини ёритувчи асарлар талайгина. Бизнинг давргача етиб келган мавзубахс асарларнинг баъзилари ҳали Соҳибқирон ҳаётлик даврида битилган бўлса, аксариятининг ёзилиш тарихи кейинги даврларга оид. Темурийлар саройи муаррихларидан Низомиддин Шомий, Муъниддин Натанзий, Хофизии Абуру, Шарофуддин Али Яздий ва Ибн Арабшоҳларнинг асарлари, Ғиёсиддин Наққош, Абдураззоқ Самарқандийларнинг сафарномалари мазкур давр тарихини ёритишда асосий манба вазифасини ўтайди. Булардан ташқари яна бир турдаги манбалар мавжудки, улар Иншо, Муншаот деб юритилади. Юқорида номлари тилга олинган асарларнинг деярли барчасида Амир Темур ва темурий шаҳзодалар саройидан турли мамлакатларга йўлланган элчилар ва бу элчилар воситасида олиб борилган дипломатик ёзишмалар ёки турли мамлакатларга йўналган ғалаба ҳақида хабарнома ва фатҳномалар борасида қўллаб маълумотлар учрайди. Лекин уларнинг (яъни мактублар ва фатҳномаларнинг) матни манбада доимо ҳам хавола этилмайди, баъзи ҳолларда муаллифларнинг қисқа мазмунини баён этиш билан чекланганлигини кўриш мумкин. Айнан муншаот тўпламларида ана шу мактуб ва ёруғлар матнларининг ахтариш лозим. Аралар орасида муншаотлар асосан, икки кўринишда учрайди. Бири мактуб йўлланаётган шахс (адрес) нинг лавозими рутбасига кўра, одатан риоя этилиши

қабул қилинган лақаб, унвон ва мурожаат услуби кабиларни ўз ичига олган. Мактубларнинг фақат шакли аниқроғи намуналаридан иборат иншо тўпламлари, иккинчиси сарой канцеляриясидаги хатларнинг нусхаси. Мақсадимиз муншаот тўпламларининг тарихий манба сифатида аҳамиятини ёритиш бўлганлиги учун иккинчи турдаги муншаотлар устида тўхталамиз.

Муншаот мажмуалари дунёнинг турли қўлёзма заҳираларида кўплаб топилади. Лекин муайян иншо мажмуалари устида олиб борилган баъзи тадқиқотлардан ташқари ҳали ҳануз улар устида комплекс, фундаментал тадқиқотлар олиб борилганича йўқ.

Албатта мазкур мажмуаларнинг жомеълари (яъни жамловчилари) асосан ўз ҳукмдорлари ва бу ҳукмдор мансуб бўлган сулола билан боғлиқ барча нома-мактубларни бир ерга жамлашни мақсад қилиб қўйганлар. Лекин илк тадқиқотларнинг ўзи ҳам шуни кўрсатадики, улар бу принципга доимо риоя қилавермаганлар. Чунки аксарият муншаот мажмуаларида турли давлатлар ҳукмдорлари-ю, даврнинг машҳур шахсларининг ўзаро олиб борган ёзишмалари ҳам ўрин олганлигини кузатиш мумкин.

Амир Темур ва темурийлар тарихига алоқадор яна бир муҳим манба, Сафвийлар сулоласи ҳукмдорларидан шоҳ Сафи (1629/1642) ҳукмронлиги даврида яратилган Ҳайдар Ивоғли "муншаоти" дир. Жомеъ ўз мажмуаси учун сафвий ҳукмдорларнинг мактубларини жамлашга ҳаракат қилган бўлсада, унда салжуқий султонлари, Амир Темур ва темурийлар ва бошқа бир қанча шоҳ султонлар номидан турли манзилларга йўналган кўпгина мактубларнинг нусхалари ўрин олган.

Эронда Нодиршоҳ, Афшор (1736/1747) саройида мунши лавозимида бўлган Мирзо Маҳдихон Астрабодий томонидан ҳам катта муншаот тўплами тартиб этилган. Амир Темур билан усмонийлар султони Боязид Йилдирим ораларидаги макотиба ҳам мазкур тўпламдан ўрин олган. Таъкидлаб ўтиш лозимки, ушбу тўплам жуда кўп нусхада кўчирилган кўринади, чунки биргина Берлин давлати кутубхонасининг шарқ қўлёзмалари бўлимида унинг учта нусхаси сақланади.

Мазкур муншаот мажмуаларидан ташқари, дунёнинг турли қўлёзма фондларида мактублар мажмуалари кўплаб топилади ва уларнинг баъзиларида биз юқорида номларини тилга олган ёки бошқа ҳеч бир мажмуаларида учрамайдиган мактубларнинг нодир нусхалари ҳам учраши мумкин. Мисол тариқасида Берлин кутубхонасининг шарқ қўлёзмалари бўлимида сақланаётган бир муншаот мажмуасини келтириш мумкин.

Муншаот, аниқроғи тўпламларидаги Амир Темур ва темурийлар даврига оид ёзишмалар мазкур давр тарихига оид муҳим манба вазифасини ўтайди. Зеро уларда Амир Темурнинг чегарадош давлатларидан тортиб, олис мамлакатлар ҳукмдорлари, ўша даврнинг машҳур шахслари билан ёзишмалар ўрин олган. Соҳибқироннинг айрим Оврўпа қироллари, Миср мамлукалари, усмонийлар, музаффарийлар, қора қўюнлилар, жалорийлар билан ёзма мулоқотлари, шунингдек, Амир Темурга билвосита алоқадор бўлган ёзишмалар, аниқроғи унинг сиёсати таъсирида ўзаро тил бириктирган ҳукмдорлар ораларида ёзишмалар мавжудки, улар билан танишар эканмиз

кўзўнгимизда ўша давр сиёсий тарихининг манзараси намоён бўлади. Ёзишмалар шу даражада катта ҳудудий кенгликларни қамраб оладики, Темур давлати ташқи алоқаларининг масштаби қанчалар кенг бўлганлигини тасаввур этиш мумкин бўлади.

Ҳукмдорлар номидан йўлланган мактублар ҳақида тарихий асарларда кўплаб маълумотлар учрайди. Жумладан, Амир Темур хатлари ва ёриқлари ҳақида ҳам кўпгина асарларда жуда қисқа бўлсада, лекин маълумотлар мавжуд. Аксарият ҳолларда мактуб йўлланган ва кимга қарата йўллангани қайд этиб кетилган. Муншаотлардан ўрин олган номалар катта тарихий асарларни ҳам тақмил эта олиши мумкинлигини тасдиқловчи қуйидаги мисолларни келтиришни лозим топдик:

Амир Темур тарихига оид манбаларда Анқара муҳорабасидан сўнг турли мамлакатларга галаб ҳақидаги хабарлар юборилгани ҳақида айтиб утилган. Али Яздий Зафарномасида бу масала бироз кенгроқ қайд этилган. Муаллиф фатҳнома айнан қайси мамлакатларга ва шу мамлакатлар ҳукмдорларининг исмларини кўрсатган ҳолда таъкидлаб утади. Лекин галаба ҳақидаги хабарноманинг матнини келтирмайди. Аслида мазкур манбаларда биз юқорида тилга олган Самарқандга йўлланган фатҳнома ҳақида сўз бормоқда.

Амир Темурнинг ҳиндистон сафаридан қайтиш чоғида фатҳномалар йўлланганлиги ҳақида ҳам манбаларда маълумотлар бор. Хусусан, Гиёсиддин Алининг асарида ҳам бу воқеа батафсил қайд этилган. Муншаот тўпламларида ана шу фатҳнома матнининг нусхаси ҳам ўрин олган.

Тарихий асарлардан маълумки, Амир Темур ва Бағдод ҳокими Аҳмад Жалойирий ораларида кучли низо чиқади. Кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган Ибн

Арабшоҳ ўз асарида шу кезлари Амир Темур Аҳмад Жалойирийга мактуб йўллангани, Аҳмад Жалойир эса ҳақоратомуз сўзлар билан жавоб йўналгани ва жавоб хатида икки мисра ҳажв ҳам битилганини ёзади ва шу икки мисрани келтиради. Мана шу ёзишманинг тўла матни нусхаси Ҳайдар Ивоғли муншаотидан ўрин олган. Бунинг каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Муншаот тўпلامларида жам бўлган мактубларнинг аҳамиятли томони яна шундаки, улар сарой девонхоналаридаги асл ҳужжатлардан кўчирилаётган нусхалардир.

*Қушбеги архиви – Ўзбекистон
тарихини ўрганишда муҳим манба (XIX –
XX аср бошлари).*

Ўтмиш авлодлардан қолган тарихий ёзма манбалар қаторидан ҳақли равишда кенг ўрин олган тарихий ҳужжатлар республикамиз архивлари, музей ва кутубхоналар, илмгоҳ ва олийгоҳлардаги қўлёзма фондларида сақланмоқда. Шулардан бири жумҳурияти мизнинг бош Марказий Давлат Архивида Бухоро амирлигига қарашли «Қушбеги Архиви» фондига тегишли ҳужжатлар бўлиб, унинг асосий қисми XIX – XX аср бошларига доир даврни қамраб олади ва улардаги маълумотлар, асосан, Бухоро амирлиги тарихига ўқидир. Қушбеги архиви Хива ва Қўқон хонлиги архиви очилгунга қадар «Ўрта Осиё хонликларида ҳеч қандай архив бўлмаган», деган даъволарга ўрин қолмади. Бу архивларнинг 1930 йилдан кейин бирин-кетин очилиши натижасида нафақат Бухоро амирлигида, балки Ўрта Осиё минтақаларидаги хонликларда XIX–XX аср бошларидаги давлатчилик тарихига оид қимматли ёзма манбалар вужудга келди. Қўлёзма асарлардаги маълумотларни ҳужжатлардаги маълумотлар тўлдириш, айрим соҳаларни қайта кўриб чиқиш имкониятлари ҳам туғилди.

1931 йилда Бухоро музейи ходимлари томонидан Арк ертўласидан топилган «Қушбеги архиви» 1933 йилда Тошкентга Республика Марказий Архивига жунатилган. 1964 ва 1968 йилларда шу

ҳужжатларни қисқа илмий тавсиф китоблари қўлёзма шаклида тузилган.

Шундан сўнг архив ҳақидаги маълумотлар шарқшунос тарихчилар учун бир хазина калити вазифасини ўта бошлади. Натижада нафақат республикамиз олимлари, балки қўшни давлатлар тадқиқотчилари томонидан асосан аграр масалаларга оид бир қатор илмий асарлар яратилди.

XX асрнинг 70 - 80 йилларида ҳам қатор илмий изланишлар олиб борилди, аммо бу туркумдаги тадқиқотлар ҳам асосан аграр муносабатларга бағишланган диссертация ва илмий мақолалар бўлиб, фақатгина А.Муҳаммаджонов сув масалалари, иншоатлар қурилмасига доир 1200 та «Қушбеги архиви» асосида илмий тадқиқотлар олиб борди ва шу соҳага бағишлаб асарлар эълон қилди.

Аммо ҳали бу бебаҳо хазинадаги 90 % кўпроқ тарихий ҳужжатлар илмий муомалага киритишга муҳтож. «Қушбеги архиви»нинг охириги тавсиф китобига кўра фонддаги манбалар 2656 папкага жойлаштирилиб, ҳужжатларининг умумий сони юз мингдан ортиқ ва улар мазмунига қараб ўн бир гуруҳга ажратилган: маъмурий, сиёсий, ташқи алоқалар, иқтисодий, суд, ҳарбий, маданият ва урф - одат, соғлиқни сақлаш, оқартув ва дин, турли масалалар ҳамда дафтар ва журналлар бўлими тартиб рақамлари билан келтирилган.

Биринчи гуруҳдаги ҳужжатлар 9 мингга ^қяън 238 папкага жойлаштирилган, Бухоро давлат тизими, маъмурий бўлиниши, XIX ва XX аср бошларида фаолият кўрсатган идора ва мансаблар кўрсаткичлари, назорат - бошқарув усуларини қамраб олган маълумотлардан иборат.

Иккинчи бўлимдаги манбалар 504 та папкада ун уч ярим мингга яқин ҳужжатлар мажмуидан

иборат. Бу гуруҳдаги маълумотлар асосан мамлакатни ташқи ва ички сиёсий аҳволига доир масалаларни ва шу соҳа атрофидаги ҳаётий жабҳаларни қамраб, уларни тарихий ечимига асосий фактик материаллардан иборат.

Учинчи бўлим ташқи дипломатик муносабатларни аксэттирувчи ўн икки мингдан ортиқ ҳужжатларни ташкил этиб, улар 307 та папкада жойлаштирилган. Бунда асосан Бухоро - Россия муносабатлари, давлатлар аро шартномалар, четдан кўплаб муҳожирларни амирликка кирибкелиши, жойлашиши катта мансабдаги рус ҳарбийлари, мансабдорлари, амалдорлари, ишбилармонларининг бу ердаги фаолияти, транзит савдо карвонлари, темир йул ва телеграф қурилиши билан боғлиқ молиявий ва жисмоний ёрдам масалалари, мардикорликка олиши, катта ер майдонларини Россиялик шахслар томонидан турли, чегара масалалари, рус ҳарбий қўшинларини Бухоро амирлигида жойлаштириш каби ташқи алоқалар билан боғлиқ масалалар акс эттирувчи материалларни ташкил этади.

Тўртинчи бўлимдаги ҳужжатлар асосан Бухоро давлатининг XIX-XX аср бошларидаги иқтисодий-молиявий ҳаётини қамраб олади ва шу билан боғлиқ завод-фабрикалар, божхоналар, ер-сув эгаллиги билан боғлиқ солиқ тизимлари, қишлоқ хўжалиги муносабатлар, чорвачилик, ҳунармандчилик масалалари аксэттирувчи йигирма етти мингдан ортиқ ҳужжатлар 854 папкада жамланган.

Бешинчи бўлимдаги суд маҳкамаси ишларига доир қозихоналарда битилган васиқалар, хатлар, вақфномалар, шажаралар, чеклар, ривоятлар саккиз ярим мингга яқин ёзма манбалар, XIX - XX аср бошларидаги Бухоро давлат бошқарувидаги адлия ва юрисиденция аҳволи ҳақидаги аниқ маълумотларни,

бошқарув системаси тарихини ўрганиш учун асосий далиллардир.

Энг кичик бўлимни ташкил этган соғлиқни сақлаш билан боғлиқ материаллар гуруҳи 256 та ҳужжатлардан иборат бўлиб, улар 25 та папкадан ўрин олган. Бундаги материаллар 1809 - 1918 йиллар орасидаги Бухоро давлати территориясида вақти-вақти билан тарқалган вабо ва ўлатлар, табиий офатлар: ер zilzilари, сув тошқинлари, ёнгинлар каби нохушликлар ва уларга қарши давлат томонидан кўрилган чора - тадбирлар билан боғлиқ масалалар ўз ифодасини топган.

Еттинчи бўлимга Наврўз, Рамазон ва Қурбон ҳайитлари билан боғлиқ, «Гул - и сурҳ» номи билан ўтказилган халқ сайллари, 1915 йилда амирликнинг Абу Лайс мавзейидан топилган археологик топилмалар: танга ва безаклар; Бухоро амирлари томонидан рус ҳарбийларига, жойлардан марказга жўнатишган турли хил аризалардан ташкил топган олти мингга яқин фактик маълумотномалар 135 та папкадан ўрин олган ва «Маданият бўлими» гуруҳини ташкил этади.

«Маориф ва дин» гуруҳига мансуб бўлимдаги беш мингга яқин ҳужжатлар 87 папкадан ўрин олиб, уларда асосан мамлакатдаги мактаб, мадраса, масжид, мақбара, хонақоҳлар иши билан боғлиқ барча масалалар ўрин олган.

«Турли ҳужжатлар» бўлимидаги ҳужжатлар бизнинг фикримизча, кейинги 30 - 50 йил давомида янги тўпланган ва фондга киритилган 745 ҳужжатлардан иборат 72 та папкани ташкил этади. Бундаги манбалар ўзидан олдинги 9 та гуруҳга мансуб масалаларни ўзида ифодалайди. Булар асосан 1881-1918 йилгача бўлган даврни ўз ичига олиб, турли тадбир-чоралар хусусидадир.

Янгиликлари 1885-1916 йиллар давомида Бухоронинг Амударё флотилиясининг иш режими, кемалар қатнови, балиқ овини, товуслар овини таъқиқловчи буйруқ - фармойишлар; Ашхабод-Самарқанд темир йўли поездқатнови амирликда чиққан ва тарқатилган газета ва журналларнинг турли сонлари, Бухорода яшовчи зардўзлар, усталар, давлат ҳаммомлари, давлат хазинасидаги турли ашёлар руйҳати ҳам шу бўлимдан урин олган.

Шундай қилиб, Бухоро амирлиги «Қушбеги маҳкамаси архиви» фондиди ташкил этган ҳужжатлар XIX - XX аср бошларида Бухоро давлатининг қомусий ҳужжатлар мажмуаси деб атаса бўлади. Улардаги ёзма манбаларни урганиш, тадқиқ этиш ва илмий муомалага киритиш ҳозирги Ўзбекистон тарихини тайёрловчилар учун шубҳасиз зарур деб ҳисоблаймиз. Утмиш тарихимизни ёзилмай қолган зарварақлари ҳали бисёр, шунинг учун ҳам бу хазинадаги ёзма манбалар, ҳужжатлар, хабар ва воқеликларни тўғри талқин этишда, тадқиқотчилар учун ниҳоятда зарур, ҳамда бу архив ҳужжатлари тезроқ илмий муомалага киритишга муҳтож деб биламиз.

Мукамбар
Мамажонова

*Манбашунослик дарсларида тарихий
шахсларни ўрганиш*

Ўзбекистон тарихининг маълум давр ва соҳаларини ёритишда ёзма мерос муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Минг йиллик тарихга эга мазкур меросда халқимизнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаёти акс этган. Темурийлар даври тарихидан сўзловчи диққатга сазовор манбалардан бири 15 асда яшаб ижод этган тарихчи олим Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи Саъдайн ва Мажмаи Баҳрайн» /« Икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг қўшилиши»/ номли асардир.

Абдураззоқ Самарқандий ҳижрий 816 милодий 1413 йилда Ҳиротда таваллуд топган, Шохруҳмирзонинг саройида хизмат қилган, жанубий Ҳиндистоннинг Каликута ва Вижаянагар давлатларига элчи бўлиб бориб келган Муаллиф бу асарни 872 (1467-1468) йилларда ёзишни бошлаб 874 (1469-1470) тугатган.

Биз фойдаланаётган ушбу манба «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» асарининг форсчадан ўзбек тилига ўтирилган иккинчи жилдидан биринчи қисмидир.

Мазкур манба 807-832 (1405-1429) йиллар воқеаларини ўз ичига қамраб олган. Унда

мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёт билан бир қаторда маъмурий жиҳозлар, ҳарбий вакиллар ва фан маданият арбоблари ҳақидаги тарихий воқеалар акс эттирилган.

Асарнинг иккинчи жилдида эса маъмурий ҳуқумдорлардан Шоҳруҳ Мирзонинг тахтга ўтиришидан бошлаб то вафотигача, сўнгра Ҳирот тахтини бошқарган Абулқосим Бобур (1425-1457), Абусаид Мирзо (1451-1469) ҳамда Ҳусайн Байқаронинг иккинчи марта (1470) Ҳирот тахтига ўтириш воқеалари баён қилинган. Булардан ташқари Халил Султон, Бойсунгур Мирзо, Иброҳим Султон, Муҳаммад Жугий Мирзо каби қатор шаҳзодалар билан бўлган воқеалар ҳам акс этган. Хусусан, подшоҳ ва олим Мирзо Улуғбек ҳақида муҳим маълумотлар бор. Асарда Улуғбекнинг 15 ёшида Мавороуннахрнинг ҳокими этиб тайинлашидан тортиб то Абдулатиф томонидан фожиявий ўлдирилишигача бўлган барча воқеалар баён этилган. Ушбу воқеалар; «Мирзо Улуғбекнинг Андхуд ва Шибиргон томон жўнаганлиги зикри ва Хуросонда кечган воқеалар давомининг шарҳи», Мавороуннахр Туркистон мамлакатини салтанати ва бахт осмонининг оyi Мирзо Улуғбек кўрагонган июят қилинганлиги зикри каби 8 та сарлавҳада берилган.

Мазкур кичик тадқиқотимизда юқорида номлари зикр этилган тарихий шахслар ичида Султон Бойсунгор Мирзога оид бўлган фикр мулоҳазаларимизни тарихий манбааларга суянган ҳолда баён этишни ихтиёр этдик.

Маълумки Бойсунгор Мирзо Шоҳруҳ Мирзонинг учинчи ўгли бўлиб, 1397 йили тугилган. «Матлаий Саъдайин»да қайд этилишича мазкур шаҳзода анча ўқимишли киши бўлган. Унинг 1914-1916йилларда Мозандарон, Астраобод ва Журжон

вилоятларида ҳуқумдорлик қилган даврида саройга олим-фузало ва шоирларни йигиб анжуманлар ўтказиб турганлиги, шаҳзоданинг ўзи ҳам гўзал газаллар битганлиги, унинг саъйи ҳаракати билан хаттотлар томонидан Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома» асарининг 40 га яқин қўлёзмалари солиштирилиб «Бойсунгур сўзбошиси» муқаддимаси ила мукамал матн тузилганлиги маълум. Жумладан бу ҳақда: «Мирзо Бойсунгар гўзал хислатларининг олийлиги ва салтанат қувватининг кучлилиги билан замона тождорлари вожамшид қудратли тахтни шинларга нисбатан тожмисоли юқори турадиган, баландҳимматли қадами билан фарқат юлдузлари тепасини /ўзи ўтирган/ тахтдек тағига босган бир подшоҳ эди» - деб ёзади Абдураззоқ Самарқандий¹.

Унинг китобат санъати бобида кўрсатган жонбозлиги ҳақида мазкур асарда шундай ёзилган: «Мирзо Бойсунгор турли - туман ҳунармандлар ва санъат ахилларини шундай тарбият қилдики, уларнинг ҳар бири замон яктоси ва даврон яғонаси бўлиб етишдилар. У Мавлоно Маъруф Хаттотий Бағдодийнинг шогирди Мавлоно Шамсуддин ал-Ҳеравийнинг яхши тарбият билан шу даражага етказдики у ўзининг хатларидан аксарини «Қиблат ул кутоб» - «Котиблар қибласи» Ёқут ал Мустаъсимий номи билан ёзди ва жаҳон зийраклари уларнинг Ёқутнинг хати деб қабул қилдилар, шунингдек, Мавлоно Жаъфар Табризий ҳам турли хил хат услублари, айниқса насху таълиқ хатини ёзишда 2-хожа Мирали эди. Мавлоно Жаъфарнинг шогирдлари: Мавлоно Заҳириддин Асқар, мавлоно Шаҳобиддин Абдуллоҳ ва мавлоно Жалолиддин Шайх Маҳмудлар бугунги кунда асрнинг

---

¹ Абдураззоқ Самарқандий «Матлаи Садайн ва Мажмаи Баҳрайн» II жилд, II қисм. 837 (1433 - 1434 йил воқеалари)

беназиридилар ва ҳеч муболагасис бу жамоат элимда ва хутути ситта «етти» хатни ишлатишда, мисра, Ибн Муқла, шу куннинг Сайрафийси ва замона Еқутидилар ҳамда у руҳоний малакани соф ҳиммат ва тўла жидду жаҳд билан имкон даражаларининг энг юқори поғонасига етказганлар. Шунингдек улар қалам юритиш ва рақам тортиш санъатининг қолган қисмлари: тасвир чизиш, зарҳал бериш. Ва буларнинг бошқа шуъба ва шахобчаларини ниҳоятда илгари суриб олий даражада ўтказдилар. Муқова қилиш ва бошқа нақш ҳам санъаткорликлар ишлар шгу қадар нозик ва зебо эдики, ўтган замонларда собиқ маликлар саъйи ҳаракати билан жуда кам муяссар бўлган.¹

Салтанат тожининг қимматбаҳо дури, нозик табиатли шаҳзода баҳодир ва мард жангчи эди. Шоҳруҳ Мирзонинг ўзихам оллоҳдан Бойсунгур Мирзодек мард, шижоатли, қобилиятли фарзанд ато этганлигига шукроналар айтади. Шунинг учун ҳам Тус, Маншҳади муқаддас, Абиварт, Самолқон, Жалмагон ва Ёзир вилояти, бутун Мозондарон, Астробод, Шосмон, Кабуджомий ва Журжонга тегишли барча ерларни идора этиш учун унга тақдим этади.

Мазкур манбада 832 /1428 - 1429/ йил воқеалари баёнидаги «дабдабали мафкабнинг Салмос рубарўсига келганлиги, Туркмон сипоҳи билан мухораба ва туркманларнинг маълубиятга учратганлиги зикри» да шаҳзоданинг туркманлар билан мардларча курашганлиги шундай тасвирланади: «/Мирзо Бойсунгур/ ҳар бир сарофрузнинг бошига тиг урса белигача ёриб туширар, ҳар бир гарданкашнинг сийнасига найза етқазса орқасидан

---

¹ Абдураззоқ Самарқандий «Матлаи Садайн ва Мажмаи Баҳрайн» II жилд, II қисм. 837 (1433 - 1434 йил воқеалари)

тешиб чиқар, гоҳо дилни яраловчи уқ заҳри билан пиёдани ергаю, отликни эгарга ёпиштирар, гоҳо эса тошни тешувчи ханжардами билан зирҳпушу сипардорни худди бодрингдек икки палла қилиб кесар эди» – деб ёзади².

Бойсунгур фаолиятига оид илмий тадқиқот 1994 йил 12 – 16 октябрларда Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида Мирзо Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағишланган Халқаро илмий анжуманда Франциялик олим Ф. Бапертюи – Брессан томонидан қилинган илмий маърузада ҳам акс этган. У, жумладан шундай дейди: «Улуғбекнинг акаси Бойсунгур 1397 – 33 ҳам ажойиб хаттот бўлган, Истамбулдаги Тупқапи сарой кутубхонасидаги сақланиб қолган альбомида унинг ўз қўллари билан ёзган кўплаб ишлари шундан далолат беради. 15 аср охирида пайдо бўлган нозик ва нафис настаълиқ кўплақ хаттотлари бўлган шаҳзодаларнинг хат тури эди»¹.

Ушбу олимнинг қайд этишича, шаҳзода форсий шеърятининг катта шайдоларидан бўлган, у чиройли сурати ва нафис рангларда ишланган/ҳозир Дублинда сақланаётган/Саъдийнинг «Гулистон» /1426 – 27/, Хожа Кирмонийнинг «Хумоия Хумоюн», «Калила ва Димна» ларни /1427/ кучиртирган.

---

² Абдураззоқ Самарқандий «Матлаи Садайн ва Мажмаи Баҳрайн» II жилд, II қисм. 837 (1433 – 1434 йил воқеалари) Ҳаз. ФА Беруний номидаги ШИ Т., «Фан» нашриёти. 1969 й.

¹ Ф.Бонпертюи. Улуғбек атрофидаги юдузлар туркуми. / маъруза / Улуғбек таваллудининг 600 йиллигига бағишланган халқаро илмий анжуман материаллари. Тошкент – Самарқанд 12 – 16 октябр. «Фан» нашриёти 19994 й. С 215.

Шеърят шаҳзодалар ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган эди. Тарихчи Давлатшоҳнинг ҳикоя илишича, Бойсунгур ва Улугбек Амир Хусрав Деҳлавий ва Низомийнинг «Хамса» ларини мисрама - мисра чогиштириб, уларнинг маҳоратларини исботлашга соатлаб вақт сарфланар экан.

Бойсунгор Низомий ҳаёти ва фаолияти ҳақида биздаги мавжуд ўрта ва олий таълим масканларида ўқитиладиган тарихга оид ўқув предметлари ва дастурларига етарли даражада маълумотлар берилмаган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги олий ва ўрта ўқув юртлари талабалари учун қўлланма сифатида тавсия этилган. Ш. Каримов, Р.Шамсутдиновларнинг «Ватан тарихи»/ биринчи китоб, Тошкент «Ўқитувчи» нашриёти, 1997 йил ҳажми 29 б.т/ қўлланмасида Темурийлар даври учун «Нафис китоб ва хаттотлар санъати номли махсус бўлим киритилган, бироқ унда Бойсунгур Мирзо умуман тилга олинмаган».

Олий ва ўрта ўқув юртлари талабалари, мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилари учун қўлланма сифатида чиқарилган «Ўзбекистон халқлари тарихи» /1жилд, Т., «Фан», 1992, ҳажми 10 б.т/ китобида ҳам Бойсунгур Мирзо ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган. Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги умумтаълим мактабларнинг 6 синф тарих ўқитувчилари учун қўлланма сифатида тавсия этилган А.Р.Муҳаммаджоновнинг «Ўзбекистон тарихи»/ Тош., «Ўқитувчи», 1994/ китобининг «Китоб санъати қисмида» /372 саҳифа/Бойсунгор Мирзо ҳақида: ....Ҳиротда Улугбекнинг укаси Бойсунгур китохонасида 40 та хаттот ва бир қанча наққошлар қўлёзма асарларидан нусха кўчириб ва уларни безаш билан банд бўлган.

Шарқдаги иккинчи Уйғониш даври ҳисобланган Темурийлар маданияти тарихида Бойсунгур Мирзо ўзини салмоқли ўрнигазга бўлган шахсдир. Унинг фаолияти асосида ташкил топган китобат санъати анъанавий тус олиб Алишер Навоий даврида Ҳиротдаги фан ва маданиятнинг ривожига муҳим аҳамият касб этди. Фикримизни мухтасар қилиб хулоса қилиш мумкинки, манбашунослик соҳасида тарихий шахслар ичида Бойсунгур Мирзо фаолияти етарлича ўрганилмаган, ваҳоланки у манбашунослик дарсларида эътибор қаратилиши лозим бўлган мавзудир.

Бўриева Хайрия
Илк манбаларда Тошкент шаҳри
топонимияси.

Тошкент - Ўзбекистоннинг пойтахти ва Ўрта Осиёдаги қадимий шаҳарлардан, унинг ёши археологик материаллар ҳамда ёзма маълумотлар гувоҳлигига кўра икки минг йилдан ортиқ даврни ўз ичига олади. Шу сабабдан шаҳар топонимияси анча қадимий манбаларда қайд этилган. Фанда мавжуд дастлабки топонимик маълумот шаҳар номи этимологияси билан боғлиқ.

Қадимий Хитой солномаларида Тошкент Хитойча Лоюени, Юни, Чже-ши, Чже-чжи, Чже-си ва Ши номлари билан тилга олинган. Милоддан аввалги 2 асрга оид хитой солномасида ҳозирги Тошкентнинг бир қисмига тўғри келадиган ҳудуд Юни деб кўрсатилган; кейинроқ шу жой Чже-ши, Че-ши, Ши шаклларида ёзилгани ҳам маълум.

Ши, Чже-чжи ва Чже-ши, Хань сулоласи даври (милоддан аввалги 206 й.-мил. 25 й.) солномаларида Даван (Фаргона)нинг шимолига чегарадош жой; унинг айланаси 1000 ли, ҳукмдори ши, қароргоҳи Чжеси шаҳрида жойлашган, одамлари моҳир жангчи; бедов отлари бопр, дейилган.

Милодий 3 асрга тегишли хитой солномасида ҳам юқоридагиларни қисман қайтарувчи маълумот бор: «Ши ҳукмдор Яоша буйида яшайди, Қароргоҳи айланасига 10 ли (3/4 км). Ҳукмдор ши деб аталади; исми Не.

Бу ерда бугдой ва арпа етиштирилади. Яхши отлар кўп. Одамлари моҳир жангчилар...».

Мазкур манбаларда ҳозирги Тошкентнинг ўрни Ши ҳудудига кирганлиги таъкидланган. «Ши» сўзини ифодаловчи хитойча белги (иероглиф) «тош» деган маънони англатади. Айни пайтда, шаҳарнинг сугдча «Чоч» деган номи ҳам «тош» маъносини билдиради. Демак, хитой манбаларда учрайдиган «ши» сўзи сугдча «чоч» атамасининг калькаси, дейиш мумкин.

«Чоч» топоними ёзма шаклда илк бор сосоний подшоҳ Шопур 1 нинг фармонида кўра, «Зардушт каъбаси»га (милодий 262 йил) битилган ёзувларда учрайди ва у вилоят номини англатган.

«Чоч» ёзуви 3-5 асрларга оид сугд тангаларида ҳам зарб этилган.

Шунингдек, илк урта асрлар тангалари, кумуш идиш ва Фатуфарнинг Диваштичга ёзган хатида ҳам «Чоч» топоними учрайди. 10-11 асрлар форсий ёзма манбаларида ҳам шаҳар номи «Чоч» шаклида берилган. Масалан, 983 йилда ёзилган «Худуд-ул-олам» номи форсий асарда Чоч катта вилоят, пойтахти Бинкат ва подшоҳининг қароргоҳи шу шаҳарда эканлиги қайд этилган. Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асаридаги «Сиёвушнинг Афросиёб билан аҳд паймон қилгани» номи қиссасида шундай сатрлар бор:

Бухорою, Сугд, Самарқанду Чоч,
Сажжоб ерларини бушатиб қийғоч,
Қўшинин Канг томон сурарди шитоб,
Паймонига содиқ шоҳ Афросиёб.

«Чоч» Тошкент шаҳри тарихидаги илк топоним бўлиб, бутунги кунгача етиб келган ва қадимги шаҳар қолдиқларининг ўрни ҳозир Чочтепа деб аталади.

Араб манбаларида «Чоч» топоними «Шош» шаклида ифодаланган. Сабаби, араб алифбосида «ч» ҳарфи йўқ. Масалан, 9 асрда яшаб ижод қилган араб олими ат-Табарийнинг «Китоб ар-расул ва-л-мулк»

асарида Шош (Чоч) вилояти бир неча бор тилга олинади. Муаллиф мазкур ўлкани араблар томонидан қандай қилиб эгаллаганлиги ҳақида ёзган.

Араб тилида ёзилган яна бир асар, яъни Жамолиддин Қаршининг «Мулҳақат ас-суроҳ» (13 аср) асарида шаҳар «Шош шаҳри» деб аталган ва унда имом Қаффоли Шоший қабри жойлашганлигини, уни зиёрат қилганини шаҳар ҳудудида кўплаб масжидлар борлигини (номларини айтмаган) таъкидлайди. 17 асрда яшаб ижод этган тарихчи Маҳмуд ибн Валийнинг «Баҳр ул-асрор» асарида Тошкентнинг номи уч хил кўринишда келтирилган: «Шош – Туркистонга тегишли, Сайхун дарёсининг нариги томонидаги шаҳар; 5 - ва 6 - иқлимларда жойлашган. Уни Чочдеб ҳам аташади, бироқ ҳозир унинг номи – Тошкент. Иқлим яхши. Кўп қишлоқлари бор». «Шош» топоними таниқли араб тарихчиси Ибн ал-Асирнинг (1160-1234) «Китоб ал-комил фи-т-тарих» номи асарида ҳам қайд этилган. Фазлуллоҳ ибн Рўзбихоннинг (16 аср) «Меҳмонномаи Бухоро» асарида эса шаҳар номи «Тошқанд» ва Тошкент ҳамда унга ёндош ерлар биргаликда «Шош вилояти» деб аталган.

9 аср ўрталаридан бошлаб ҳозирги Эски Жува, Чорсу, Хадра оралигида янги шаҳар шаклланади ва у ёзма манбаларда «Бинкат» номи билан қайд этилган. Бинкат шаҳри Шош вилоятининг маркази бўлганлиги юқорида айтилди. Бу сўз суғд тилида «Янги шаҳар» деган маънони англатади.

10 асрнинг охирида Тошкент Қорахойлар давлати таркибига кирган. Бу даврда Тошкент маъмурий жиҳатдан юксалиб, унга алоҳида улус мақоми берилган. Ана шу даврдан бошлаб шаҳар

«Тошкент» деб атала бошлади. Мазкур топоним Маҳмуд Қошғарийнинг «Девон лугат ат-турк» (11 аср) асарида эслатилган: «Таркан-Шошнинг номидир. Аслида бу Тошканд, яъни «тош шаҳар» демакдир». Абу Райхон Берунийнинг (11 аср) «Қонуни Масъудий» асарида (11 аср) ҳам шаҳар номи «Тошканд» шаклида ёзилган. Кейинги аср манбаларида шаҳар асосан шу ном билан тилга олинган.

Тошкент шаҳри ҳудудидаги топонимлар ҳақида бир мунча муфассал маълумот Абу-Исҳоқ ал-Истаҳрийнинг «Китоб масолик ал-мамолик» асарида (10 аср) берилган. Унда шаҳар шаҳристонини (қалъаси)нинг учта дарвозаси (Абу-л-Аббос, Қаср, Гунбаз), ички рабазнинг унта дарвозаси (Ҳамдон, Оханин, Мир, Фарқон, Қад, Карманж, Куйи саҳл, Рашидиджак, Куйи хоқон, Кашки деҳқон) ва ташқи рабаднинг еттига дарвозаси (Фаргад, Хашкат, Саңдиджак, Оханин, Такрдижак, Сапрак, Бафаряд) номлари санаб утилган.

Кейинроқ (16 аср) ёзилган яна бир манба, яъни Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ал-вақоеъ» асарида ҳам Тошкент ҳудудидаги баъзи мавзелар номлари эслатилган.

16 асрда ёзилган Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорийнинг «Шарафномаи шоҳий» («Абдуллонома») асарида шаҳар дарвозаларидан бир нечтасининг номи кўрсатилган: Кукча, Фаркат, Шибли, Самарқанд, Туркистон, Регистон.

19 аср манбаларидан Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида Тошкент топонимлари ҳақида бир мунча муфассал маълумотлар ўрин олган. Бу асарда муаллиф яшаган даврдаги топонимлар билан бир қаторда олдинги даврларга тегишли баъзи бир топонимлар ҳам

эслатиб ўтилган. Масаллан: Қатагон дарвозаси (15 аср) кейинчалик Қўймас – кенагас деб аталган, дейилади. Муҳаммад Солиҳ, айниқса шаҳарнинг 12 та дарвозаси номларини келтирган: Қиёт, Турклар, Ўзбек, Тахтапул, Қорасарой, Чигатой, Суьбониён (Сағбон), Кўкча, Камондарон, Қангли, Бешогоч, Қатагон. Шунингдек, шаҳардаги даҳа, ариқлар номлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, илк манбаларда Тошкент шаҳрига оид топонимлари учратиш мумкин, айниқса шаҳар номини билдирган Ши, Чоч, Шош, Бинкат, Тошкент топонимлари кўпроқ тилга олинади. Турли тарихий ижтимоий сабабларга кўра, қадимда мавжуд жой номлари давр утиши билан истеъмолдан чиққан ёки бир мунча ўзгарган ва янги топонимлар пайдо бўлиб борганлигини кузатади.

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ БАБУРИДОВ И ИХ ЗНАЧЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ УЗБЕКИСТАНА.

По истории Бабуридов существует много разного рода персоязычных исторических источников, из которых можно было бы почерпнуть сведения о социально-экономическом и политическом строе государства Бабуридов и сопредельных стран, в том числе и Средней Азии. Эти хроники отчасти отличаются друг от друга по содержанию, иногда дополняют друг друга и имеют разные взгляды по происходившим событиям. Они хранятся во многих рукописохранилищах мира. Большая часть этих трудов не изданы, не переведены и мало исследованы.

Традиция составления исторических сочинений в государстве Бабуридов начинается с самого Бабура. Так, если сравнивать историографию от Бабура до Аврангзеба, то по утверждению Асгара¹, при Бабуре было написано всего одно произведение, а именно, всемирно известный труд «Бабур-наме», который переведен на ряда языков, в том числе на узбекский. «Бабур-наме» содержит значительный материал по политической, социаль-экономической и культурной жизни Мавераннахра, Афганистана и Северной Индии начало XVI века².

Во времена правления Хумаюна (1530/1539, 1555/1556)–сына Бабура, по сведениям Афтаба Асгара и каталогов Восточных рукописей было написано шесть исторических сочинений такие как «Тарихи Рашиди» Мирза Хайдара Дуглата, «Тарихи Хумаюни» Ибрахим бин Джарира, «Тазкираи воқеоти Хумайуни» Мехтар Джавхар Афтабачи, «Тарихи

Хумайуншахи» Файзи Сирхинди, «Хумайун-нама йа ахвали Хумайун» Баязид БайатЗ.

Наиболее важным и ценным из вышеперечисленных источников является (Тарихи Рашиди). Ценный труд историка-мемуарного характера. Составлен в Кашмире, где автор Мирза Мухаммад Дуглат был правителем с 1541 по 1551 гг. «Тарихи Рашиди» состоит из двух частей (дафтар). Первая часть, посвящена истории ханов Чагатаидов Моголистана (Кашгара) и Средней Азии. Эта часть для изучения истории Средней Азии является одним из важных первоисточников. Вторая часть, сочинения является историко-автобиографического характера и оно охватывает события 1499-1541 гг.

Хронологически важнейшим источником по истории Бабура и Хумаюна, несомненно, является «Хумайун-наме» («Книга о Хумаюне») составленной дочерью Бабура Гулбадан-бегим. Оно содержит ценные материалы о жизни и деятельности Бабура и Хумаюна, факты, которые остались вне поля зрения официальных историков эпохи первых Бабуридов, т.е. строительство дворцов, разбивка садов при Бабуре, последние годы жизни Бабура в Индии (1526-1530). Здесь же описывают дипломатические и торговые отношения с другими государствами во время Бабура и Хумаюна и многое другое. Эта рукопись издана С.А.Азимжоновой в 1959 г5.

Остальные четыре произведения ещё ждут своих исследователей.

При правлении Акбара (1556-1605) наряду с другими отраслями науки особое развитие получила историческая наука. Под его непосредственным руководством и поддержки были написаны более двадцати пяти исторических сочинений по

Всемирной истории, по истории ислама, по истории Темура и Темуридов и отдельных областей Индии: Учёные по его приказу переводили с индийского и санскрита на персидский язык научные, художественные и исторические произведения. Наиболее из них является (Тарихи хонадани Темурия) («История рода Темуридов»).

Согласно сообщения Афтаба Асгара⁷ данный труд был написан в 1576 году и является одним из первоисточников время правления Акбара Единственный дефектный экземпляр хранится в Банкипурской библиотеки (Индия)⁸. Эта рукопись известно также под названием «Чингиз-наме» («Книга о Чингизе»). Кто был автором сочинения не сообщается. В рукописи излагает история рода Темуридов от самого Темура до Акбара, т.е. 14 года правления Акбара выключительно: Амир Темура его военные походы против Амир Хусайна, завоевание Самарканда, Кабула, Герата, Ирака и Персии, походы Темура в Индию, Багдад и смерть Темура; воцарение Амир Халила на трон Самарканда, приход к власти Мирза Шахруха в Хоросан; история царствования Улутбека, его двор, биография известных людей двора Султан Хусейна: Индийские Темуриды: Бабур, его борьба за власть и расширение территории государства; Акбар: Воцарение Акбара и его 25-летней истории.

Хронологически следующий важный источник называется «Тарихи Акбари»⁹. Автором, которого является Мухаммад Ариф Кандахари, умер примерно в 1579 г. весьма ценный источник по истории 25-летнего правления Акбара от его рождения (1542 г.) до 1579 г. кандахари работал в канцелярии вазир Байрам-хана Хони хонона, затем стал Хонасомом

(камергером) Акбара. Рукопись пестрит редкими, очень ценными историческими сведениями.

Следующая историческая хроника созданная при Акбари называется (Тухфаи Акбаршахи) («Акбаршахова подарок», или «История Ширшаха»)10. Первоначально сочинение состояло из трех частей. До наших дней дошла только третья часть, которая содержит ценные материалы и как отмечает автор, книга была написана по приказу или распоряжению акбаршаха. Рукописи сочинения можно найти во многих рукописохранилищах мира.

По распоряжению Акбара было написано «Тарихи алфи» («Тысячелетняя история»)11. Этот большой исторический труд охватывает историю первого тысячелетия ислама и исламского мира от смерти Пророка Мухаммада (632-633 гг.) до конца тысячелетия 1600 г. Текст разделён по годам и состоит из трёх томов. Ценным является третья часть т.к. она написано на основе документов, и личных наблюдений авторов.

Из других произведений можно напомнить такие как «Маджамиъ ал-ахбар»12 – («Собрание известий») Мухаммад Шарифа Вакуъи Нишапури.

Этот труд по всеобщей истории и доведено до 37 года правления Акбара. «Табакоти Акбари» («Акбарова разряды»)13 Низамуддина Ахмада Харави (умеръ в 1594 г.), охватывает исторические событие от Сабуктугина Газнави (976 г.) до 38 года царствования Акбара. «Табакати Акбари» по всему содержанию, не сравнить с другими первоисточниками данного периода, периода правления мусульманских династий в Индии и является путеводителем по истории, истории культуры, политики и социально-экономическим вопросам.

Рукописи «Табакати Акбари» можно встретить в ряде рукописохранилищах мира, в том числе два экземпляра хранятся и в Институте востоковедения АН РУз.

Наиболее крупные исторические труды данного периода являются «Тарихи Бадоуни»¹⁴ Абу Кадыра Бадоуни (1540-1595), «Тарихи Хакки» автор Абдул Хак Мухаддис Дехлавий Кадирий (1550-1642), «Тарихи Синд», автор неизвестный, «Акбар-нама» Шайха Абул Фазла Муборак Аллома (убит в 1602 г.) и др.

При правлении Джахангира (1606-1627) было написано 22 исторических трудов. Среди них можно назвать «Равзад ат-тохирин» (1611), «Мунтахаб ат-таворих» Хаки-йи Ширази (1612) «Тарихи Ханджахани» Неъматулла Харави (1612 г.)¹⁵.

В годы правления Шах Джахана по подсчётам Афтаба Асгара официальными и неофициальными историографами были написаны государства Шах Джахана, отдельных областей Индии и Афганистана, многие из которых являются многотомными. Хронологически эти сочинения состоят из «Маджалис ас-Салатин» Мухаммад Шарифа Декани (1628 г.) «Масир-и Джахангири» Камгара Хусени (1630) «Асави Шах Джахани» Садика Дехлави (1636) «Ахвали Шахзодагийи Шах Джахан» Мухаммада Шарифа Муътамад-хана (1637). «Падшах-нама» Мухаммад Амина Казвини (1637). «Вакиат-и Темури» автобиография Темура якобы написанная им самим и переведённая с трюки на фарси Мир Абу Талибом Хусейни Тукрбати в 1637 году по приказу Шах Джахана. «Малфузат-и Сахибкирон» доработка перевода «»Вокеот-и Темури» осуществлённая Мухаммадом Афзалом Бухари в 1637 году по приказу Шах Джахана и при участии последнего: «Ахволи

гирафтан-и Балх ва Бадахшан» («Как был завоёван Балх и Бадахшан») Мухаммад Салих Канбу (1637). «Мират ал-футух» Мулло Тугра-йи Машхади (1646), история завоевания Балха и Бадахшана Шах Джаханом в 1646-1647 году и другие источники. Для примера рассмотрим некоторые источники.

Один из первых исторических трудов начатый при Джахангире и завершённый в первый год царствования Шах Джахана (1627-1628г.) является «Маджалис ас-салатин» автором которого был Мухаммад Шариф Дехкани, это История Индии рассказывающая от первого вторжения газнавида Сабуктегина в Индию (в 960) до воцарения Шах Джахана (1627-1628 г.) Сочинение состоит из предисловия, многочисленных глав и заключения. В главах хронологически освещает история государства гуридов, газнавидов, происхождение сейидов, лудиев, Темуридов от Бабура до Хумаюна, суров, вторичное воцарение Хумаюна (1555-1556) до прихода Шах Джахана. Далее рассказывается история городов и областей подвластных Индийским Темуридам. «Маджалис ас -салатин» написан на основании путешествий автора по многим областям Индии. Освещает общественно-политическое, экоеомическое и культурное положение государства индийских Темуридов, имеет определённую историческую ценность для изучения особенно времён правления Акбара и Джахангира.

«Маасир-и Джахангири» автор Хаваджа Камгар Хусейни завершил свой труд в 1630 году в начале царствования Шах джахана. Этот труд является биографией Джахангира (1605-1627-1628). «Маасир-и Джахангири» по своему содержанию сильно не отличается от «Джахангир-наме» автором

которого был сам Джахангир. Оно состоит из предисловия, текста разделённого на две части. Первая часть посвящена родословию Джахангира от Амира Темура до Акбара, рождения Джахангира (1568-69 г.), его воцарение (1605). Вторая часть рукописи содержит историю, двадцатидвухлетнего правления Джахангира (1605-1627-28 г.), т.е. политические, экономические, военные события связанные с ним. Научное значение рукописи заключается в том, что автор был современником Джахангира и написал свои наблюдения.

Из сочинений освещающих первое десятилетие правления Шах Джахана можно назвать «Падишах-наме» Мухаммад Амина Казвани. Рукопись разделена по годам. В заключении автор приводит биографические сведения о крупных суфийских деятелях, известных ученых, поэтах методиках, каллеграфах, строителях, музыкантах. Особый раздел посвящен военачальникам мансабдарам.

Правлению Шах Джахана посвящены еще два сочинения под названием «Падишах-наме». Одно принадлежит официанльному историографу государство Шах Джахана Абдулхамиду Лахури (умер в 1655г), это официальная история двадцатилетнего правления Шах Джахана (1627-1647-48). Сочинение известно также под названием «Шахджахан-наме».

Другой «Падишах-наме» принадлежит перу Мухаммад Вариса Лахури (умер в 1660). Данный труд является продолжением «Падишах-наме» Абдулхамиде Лахури. Мухаммад Варис начал этот труд в 1647-1648 и завершил его 1657-58 г. В нем изложены исторические события в виде ежегодника. В «Падишах-наме» собраны фактологические материалы и сведения, свидетелями которых был сам автор.

В годы правления Аврангзеба (Аламгира)(1658-59\1706-07) было создано тридцать семь исторических сочинений. Среди них наиболее ценными являются «Тарихи Шах Джахани» («Шах Джахановая история») Садика Йазди, «Шах Джахан-наме» Мухаммад Салиха Лахури, «Вокеоти Аламгири» Акилхана Хавафи, «Аламгир-наме» Мухаммад Казвини, «Мират ал- алам» («Зеркало мира») Бахтавар-хана и другие. По своим сведениям каждое сочинение дополняет друг друга.

Словом, за более триста лет правления первых Бабуридов было создано свыше ста тридцати исторических сочинений. Большинство из них имеют непосредственно отношение к Средней Азии, в частности к Узбекистану.

Во-первых, Бабуриды являются прямыми потомками Амир Темура.

Во вторых, в составлении этих сочинений приняли участие и ученые выходцы из Центральной Азии.

Для объективного и полного освещения истории Темура и Темуридов, а также истории Узбекистана необходимо организовать получение микрофильмов наиболее ценных и редких рукописей из востоковедческих центров и организовать центр по изучению культурного наследия Бабуридов.

“Туркистанские ведомости газетасида - XX аср бошидаги Тошкент аҳолисининг машгулотига доир манба“

Ўтмишимизни ўрганишда вақтли матбуотнинг ҳам роли катта. Чунки унда чоп этилган ҳамма мақолалар ҳам кейинчалик алоҳида бир нашр (китоб, брошюра) сифатида чиқмаслиги мумкин. Шунинг учун тарихчилар, этнографлар бевосита вақтли матбуотнинг ўзига мурожаат қилиб, унинг саҳифаларидан ўзларини қизиқтирувчи масалаларга оид материалларни бирма-бир териб оладилар.

Президентимиз И.А.Каримов “Туркистон” газетасининг мухбири саволларига берган жавобларида “Миллатни асраш керак, бунинг учун эса унинг ҳақиқий тарихини ўрганиш, авайлаб ҳимоялаш керак”¹ деганларида, бу фикр тагида ўзбек халқи тарихига доир янги манбаларни излаб топиш, таҳлил этиш, мустақиллик мафкурасини яратишда улардан кенг фойдаланиш деган тушунча ётади.

1870-1917 йилларда Туркистонда чиққан кундалик матбуот ичида салмоқли ўринни “Туркистанские Ведомости” (“Туркистон вилоятининг газетаси”) эгаллайди. Бу газета маҳаллий рус маъмуриятининг расмий органи бўлиб, унда турли расмий хабарлар, эълонлар билан бир

---

¹ Каримов И.А., Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. «Туркистон» газетаси мухбири саволларига жавоб., Т., 1999.

қаторда ўлканинг тарихи, географияси, геологияси, археологияси, этнографияси ва бошқа кўплаб соҳаларга доир қизиқарли маълумотлар, маҳам бериб борилган.²

Чунки руслар ўзлари учун ёт ўлкага эгалик қилишлари учун бу ўлканинг тили, тарихи, урф-одати, маиший турмуши, маданияти билан яқиндан танишлари лозим эди.

Шундай мақолалардан бири А.Диваевнинг "Тошкентнинг эски шаҳар аҳолисининг касб-ҳунарлари"³ бўлиб, муаллифлар мақолани ёзишда шарқшунос

В.П.Наливкиннинг маслаҳатларидан, асарларидан фойдаланган.

А.Диваевнинг мақоласида 1897 йил 28 январда Россия империясида ўтказилган аҳолини 1-руйхатга олиш чоғида Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида тўпланган материалларидан маҳаллий аҳолининг касб-ҳунарларига доир жуда бой маълумотлар келтирилган. Унда касб-ҳунарларнинг номлари араб алифбосида ўзбекча, русча аталишлари берилган. Муаллиф буларни шахсан сўров ва кузатувлар орқали тўпланганлиги мақоланинг қимматини янада оширади. Бу маълумотлар халқимизнинг яқин ўтмиши, маданияти билан қизиқувчан барча кишиларга, шунингдек кустар ҳунармандчилик

---

² Вяткин В.А., К исторической географии Ташкентского района-Т.В., 1900, №101:

Диваев А.А., Предание о возникновении азиатского города Ташкента-Т.В., 1900, №91

Улянов Н., Материалы по ирригации г Ташкента и Кураминского уезда-Т.В., 1883, №44.

Камаров П., Несколько слов о «рисоля» т.е. посланиях или получениях ремесленников Т.В., 1901, №45.

³ Диваев А.А., Промыслы и занятия туземцев азиатского города Ташкента-Т.В., 1901 №33

тарихи устида илмий изланишлар олиб боровчи тадқиқотчилар учун ҳам фойдадан ҳоли эмас.

А. Диваев ўз рисоласида қуйидаги касб-ҳунарларни санаб ўтади: обжувоз, обкаш, отун (унинг 3 хил маъноси бор: 1) муаллима-отин-ойи; 2) майитни ювгучи аёл; 3) гирёнда-отун, яъни дафн маросимларида ёлланиб хизмат қиладиган йигичи хотин, азончи (шуниси қизиқки у қавмни намозга чақиришдан ташқари масжид ва унинг ҳовлисидаги тозаликни ҳам назорат қилган), арракаш, ошпаз, аълам (бу даврда улар қози ҳузурда маслаҳатчи сифатида хизмат қилганлар), оқсоч, олиб сотар, имом, ўпкачи (ўпка-аёллар махсиси учун ишлатиладиган терининг махсус тури (асосан отнинг ўпкасидан), ўчоқчи-қ, танурчи, ўроқчи, узунгисоз, ўйинчи (В.П.Наливкиннинг ёзишича асосан Фарғонада, хонлар замонидан қолган бўлиб, у даврларда хонлар саройида махсус ўйинчи-раққослар бўлиб, улар кўпинча қўшиқ ҳам куйлашган), оҳакчи, этикчи, эгарчи, эскидўз, эскифуруш, эшикчи, ийкчи, елимчи, эмчи, ойнакчи, (ойнасос, ойнаксоz), борбон (карвонсаройларда юкларни тойловчи шахс), боғбон, бўзчи, бўёқчи, байтар (отбоқар), подачи (қишлоқларда подачи-чўпон келишилган тўловдан ташқари, ҳар куни оқшомда хонадонларни айланиб чиқиб челагига егулик овқат тўпланган (В.П.Наливкин), парчабоф (бўз матони бўёвчи), пошначи, пойкубчи (ёрма билан савдо қилувчи ёхуд обжувоз эгаси), пичоқчи, пўстакчи, пўстиндўз, тақачи, тароқчи, танурчи, тахтафуруш, тўфи-қ, дўфидўз, тўқумчи (отнинг тўқимини тайёрловлар), тунукачи, тиркашчи ёхуд таркашчи, тегирмончи, тикувчи (тикимчи), телпақдўз, темурчи (одатда унинг 1-2 шогирди бўлган), жазлиқчи (отнинг эгари тагига тўшаладиган

жазликни тайёрловчилар), жувозкаш, чопондўз, чархчи, чармпаз, читгар, чилангар (темирчи), ҳофиз, ҳаммомчи, ҳамил (ҳаммол), ходим, хумдончи, доя ёхуд доя хотун, дурудгор (дурадгор), дастурхончи (туй, дафн маросими ва б.га таклиф қилинган аёл, у уйма-уй юриб одамларни маросимга таклиф этган. Таом тарқатишда бош-қош бўлган. Қилган хизмати эвазига пул ўрнига, совға-салом олган), даллол, данданков (тиш тозалагич. Кўпинча уни қариялар ва кукнорилар тайёрлашган), дугорчи, дўфидўз, дукчи, дехқон, дегрез (дикриз), деворкаш (деволзан), рихтагар, заргар, совунгар, соатсоз (соатчи), сагирча (сагричи), сайис, саҳтиёнпаз, саррож-қ.эгарчи; саройбон (карвонсарой қоровули), сартарош, сақиначи (узук тайёрловчи). Самоварчи, самбусапаз (сомсапаз), сувоқчи, савдогар, сурнайчи, сирчи (бўёқчи), шоир (буюртма бўйича мувашшаҳ, ҳажв ёзиб беради), шоҳибоф, шупургичи, шарбатчи, шамгар (шам тайёрловчи. Ҳозирда шамлар керосин лампалар томонидан сиқиб чиқарилмоқда, В.П.Наливкинни айтишича, илгари мадраса муллаваччалари ҳужралардаги кечки машғулотларида шамдан кўп фойдаланишган), саҳхоф (китоб билан савдо қилувчи, шунингдек муқовасоз), сарроф, сўфи - қ. Азончи, табиб, аравасоз, арабакаш (аравакаш), ашулачи. Фолбин, фаррош, паранжидўз, қори, қолибчи, қайишпаз (қайиш-камар тайёрловчи), қайиқчи, қуббачи (учи думалоқ бўлиб деворга қоқиладиган, кийим иладиган қозик, шунингдек бешикнинг икки томонидаги учи думалоқ бошчали таёқчалар ясовчилар), қадоқчи (мих тайёрловчи), қоравулчи (кўча қоравули), қўшчи (хўжайиндан қўш ҳўкиз ва уруглик олиб ҳосилнинг бир қисмини олиш эвазига ерга ишлов берувчи шахс), қўмчи (туя эгарини ясовчи), котиб.

Ушбу рўйхатнинг тарихий-этнографик қиммати анча катта. Зеро ота-боболаримиз шугулланган касб-ҳунарлар билан танишиш. Уларни тадқиқ этиш бизга ўтмишимизни яқиндан ўрганишимизга хизмат қилади. Ундан ташқари, ушбу рўйхат билан танишиб чиққан киши кўз ўнгида ҳозирги кун манзараси келади ва ўтмишда мавжуд бўлган кўпдан-кўп касб-ҳунарлар эндиликда йўқ бўлиб кетганлиги, шу билан бирга ҳозирги кундаги касб-ҳунарларнинг ўзбекча айтилиши аслида қандай бўлганлигини билиб олиш мумкин.

Ишқуватов В.Т

*Қўқон хонлиги билан Россия ўртасидаги
дипломатик муносабатлар тарихига оид
архив ҳужжатлари.*

Ҳар бир ўқувчига зарур билимларни беришда архив ҳужжатларидан фойдаланиш катта аҳамиятга эга. Жумладан, Ўрта Осиё тарихида катта аҳамиятга эга бўлган Қўқон хонлиги билан Россия давлати ўртасидаги дипломатик муносабатлар тарихига эътибор бериш, шу куннинг долзарб мавзуларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Ўзaro олиб борилган дипломатик муносабатлар қандай бўлганлигини билиш учун эса, биз Ўз Республикаси Марказий Давлат Архив И-715 фондида сақланаётган манбалар ва ҳужжатларга эътибор бериш. Россияда сақланаётган хатлар, ҳужжатлар муҳим ва уша давр бўйича ишонарли манба бўлиб хизмат қилади.

Ўрта Осиё, шу жумладан Қўқон хонлиги тарихига оид муаммолар билан шугулланган тарихчилар (масалан, Р.Н.Набиев, Ҳ.Зиёев, Ҳ.Иноятов, Ҳ.Н.Бобобеков, Ф.Гаффоров, Н.Халфин, Т.К.Бейсембиев, Г.А.Аҳмаджонов ва бошқалар). Қўқон-Россия дипломатиясига маълум даражада эътибор беришган. Бироқ Россия-Қўқон муносабатларини ўрнатишда ўз хиссасини қўшган Мамадиёров хизмати тадқиқотчилар назаридан четда қолган.

Ф.Гаффоров ўзининг «Экономические и политические связи России с Кокандским ханством в первой половине и 60 - 70 годах XIX века» номли

номзодлик диссертациясида, Қўқон хони Олимхон Тошкент шаҳрини 1809 йили босиб олгандан кейингина Россия билан алоқани ўрнатишга интилган деб ёзади. Қўқон хонлигининг Россия билан савдо алоқани ўрнатишга ҳаракати 1805 йилгача бўлганлиги тадқиқотида таъкидлаган.

Олимхон даврига тегишли воқеалар баёнида яна бир хатога йўл қўяди. Унинг фикрича, 1810 йили Россия ҳукумати, рус савдогарлари ва саноатчилар манфаатини кўзлаб, қозоқларнинг Ўрта жуз султонларидан бирини Қўқонга юбориб, хонни руслар билан дўстона муносабат ўрнатишга даъват этган эмиш.

Ушбу алоқа ҳақида бошқа тарихчилар ҳам етарли даражада эътибор бермаганлигини эътиборга олган ҳолда, биз, айрим архив маълумотларни мисол тариқасида келтирмоқдамиз.

1805 йилги архив ҳужжатларига қараганда, Туркистонга Россиядан келган Нерпиннинг приказчиги Можайтинов раҳбарлигидаги савдо карвони ҳақидаги маълумотни олган Олимхон, руслар билан савдо ва дўстлик муносабатларини ўрнатмоқчи бўлади. Шунинг учун у Султон Букайга хат ёзиб, рус савдогарларини Қўқонга ҳам кузатиб олиб келишини сўрайди. Шу муносабат билан, у Олимхонга генерал Лавров ва рус савдогарлари билан гаплашиб кўришга ваъда беради. Яна жавобида шуни таъкидладикки, карвон йўли тоғу тошлар орасидан ўтиши ва қирғизлар томонидан хавф борлиги, ҳамда Тошкент ёнидан ҳам ўтилишини айтиб, Тошкент беки билан ярашишни таклиф этади. Шундан кейин савдо карвони бехатар йўлга чиқиши мумкин, дейди.

Бу ерда Тошкент мустақиллик йиллари, яъни Юнусхон Тошкентнинг мустақил ҳокими бўлган

вақтидаги алоқалар ҳақида сўз бормоқда. Бизнинг фикримизча Олимхон Тошкент ва унга тобе ҳудудларни забт этиб, ўз тасарруфига олишининг асосий сабабларидан бири Қўқон - Россия уртасида савдо алоқаларига Тошкент тўсқинлик бўлаётганлигидадир. Шунинг учун 1805 йили Тошкент, Туркистон ва бошқа ҳудудларни, ҳозирги Қозогистоннинг жанубий ерларини Олимхон забт этиб, савдо карвонларига йўл очди.

Султон Бўкайнинг ўгли Ғози Султон эса Олимхоннинг илтимосини ёзма равишда И.А.Вейдемерга етказди. Сўнгра Россия коммерция (савдо) вазири граф Румянцев бу ҳақда маълумот олиб, инспектор генерал - майорга кўрсатма бериб, рус савдогарларини бу ишга жалб этиб Қўқонга юборишни тавсия этади. Шу билан бир қаторда, Қўқон давлати ҳақида маълумотларни ва у ердаги савдо-сотик ҳолатни аниқлаб келиш топширилади. Бу эса рус савдо ҳудудини кенгайтиришга ёрдам бериш мумкинлигини таъкидлайди.

1806 йил 13 январда Сибирь инспекциясининг инспектори генерал майор Лавров томонидан Коммерция вазирига ёзилган хатга қараганда, бундай савдо карвони ташкил қилиниб Қўқонга жўнатилган экан, аммо у ердаги нотинчликлар муносабати билан, ушбу карвон фақат Туркистонгача етиб борибди холос. Ушбу хатда яна Қўқонда тинчлик ўрнатилганлиги ҳақида ҳам сўз боради ва шу муносабат билан яна савдо карвонини юборишга ҳаракат қилинишига ваъда берган.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Қўқон хонлиги билан Россия ўртасида дипломатик алоқаларни расмий равишда ўрнатиш ҳаракати Олимхон даврида бошланган. Бу алоқаларнинг асосий мақсади икки мустақил давлат ўртасида карвон

йўлларини очиб савдо муносабатларини ўрнатиш бўлган.

Олимхон давридаги ҳаракат жараёнида Тошкент, Чимкент, Туркистон ва унинг атрофидаги ҳудудлар Қўқон хонлигига бўйсундирилди ва савдо карвон йўллари очилишига имконият яратилди. Шу муносабат билан биринчи бўлиб Россиядан Қўқонга расмий равишда рус вакили Мамадиёров келди. Бу вақтга келиб Олимхон суйиқасд натижада ҳалок бўлганлиги сабабли, Қўқон хонлиги тахтига ўтирган Умархонга Санкт - Петербургга ўзининг элчисини юбориши мумкинлигини ва Россия императори уни қабул қилишга рози эканлигини Мамадиёров унга айтади. Умархон эса Россия пойтахтига ўзининг элчиларини юборади.

Россиянинг ташқи сиёсат архивида Қўқон ҳокими Муҳаммад Умарбек ва унинг халқи номидан Раҳматилла девонбеги қушботир ўгли ва Шукур оталиқ Олтибосар оталиқ ўгли ҳамроҳлари билан Ўртажус қозоқ султони Ғози Букеев, старшина Луазан Тогаев ва Ботикан Куромсин ва мулла Тошпўлат Бекпўлатов приставнинг штабс капитани Гродницкий билан бирга таржимон Қулмамат Мадёровларнинг Санкт-Петербургга (ҳужжатда «улуг саройга» деб ёзилган-ИВ) ташрифи Аренбургда элчи Шукур Олтибосар оталиқнинг ўлдирилиши ва ҳоким томонидан унга хун талаб этилиши ҳақида ҳужжатлар мавжуд.¹

Юқорида қайд этилган ҳужжатга қараганда, Умархон Россияга Қулмамат Мадёров билан бирга бориш мақсадида «ўзига яқин ва ишончли амалдорларидан хоннинг вазири бўлмиш девонбеги Раҳматулло Қўш Баходиров ва тижорат бўйича

---

¹ АВПР, Жамгарма бош архив 1-8, 1810/1820 тавсиф 7 д1, бет 1

маслаҳатчи Шукур Олтибосаров оталиқларга беш кишини хизматкорлик учун ажратиш тўғрисида фармон чиқарган».²

Ушбу элчилар орқали Тошкент ҳокими Қўқон хонининг вазири Муҳаммад Мўмин-баҳодир Муҳаммадёровдан қуйидаги мазмунда мактуб юборган эди. «Биз Россия империяси билан тенг ҳуқуқли давлат сифатида сиз билан дипломатик алоқаларни йўлга қўйишни ва тенглик асосида ўзаро муносабатларни давом эттиришни тарафдоримиз».³

«Ушбу хатга Россия императори Қўқон хони Умархонга қуйидаги жавоб мактубини ёзиб юборган. 1812 йил 27 январ санаси битилган. Қўқон ерларининг ҳокими Муҳаммад Умар Норбутахон қўлига биз император хазратларидан илтифот ва табрик. Мамнуят^{ни} билан сизга шуни маълум қиламанки, бутун Россия империяси билан Қўқон хонлиги ўртасида ўзаро дўстлик ўрнатиш ва савдосотиқ йўлини очиш ҳақидаги хатингизни Раҳматулло девонбеги Қуш Ботир ўғли ва Шукур оталиқ Олтибосар оталиқ ўғли элчиларингиз билан юборган мактубингизни олдим. Сизнинг мактубингизга биноан шуни маълум қиламанки, биз ҳам Қўқон хонлиги билан ўзаро дўстлик ўрнатиш ва савдосотиқ алоқа йўлини очиш тарафдоримиз».¹

Россия элчиси Филипп Назаровнинг Қўқон хонлигига келиб кетиши ҳақида маълумотлар ўзбекистонлик тарихчилардан Г.Михайлова, Х.Зиёев, Х.Бобобеков, А.Шарафитдинов ва бошқаларнинг

² АВГПР, Жамғарма бош архив 1-8, 1810/1820 тавсиф 7 д1, бет 10-16.

³ АВГПР, Жамғарма бош архив 1-8, 1810/1820 тавсиф 7 д1, бет 17-18

¹ АВГПР, Жамғарма бош архив 1-8, 1810/1820 тавсиф 7 д1, бет 67-68

тадқиқотларида учрайди. Россия ҳукумати икки давлат ўртасидаги алоқаларни янада жонлаштириш мақсадида дўстлик муносабатларини тиклаб, савдо алоқаларининг ўрнатиш учун Филипп Назаровни элчи қилиб юборади. Филипп Назаров Қўқонда 1 йилга яқин бўлиб, 1814 йили Россияга қайтади. Қўқон Россия дипломатик муносабатларига баҳо беришда хусусан, Филипп Назаровнинг Қўқон хонлигига қилган ташрифининг натижаси ҳақида Россия ва ўзбекистонлик тарихчи олимлар орасида фарқ мавжуд. Ушбу мавзу бўйича йирик мутахассислардан бири Россия тарихчиларидан Н.Хавфиннинг «Россия и ханства Средней Азии» номли китобида ёзишича, Қўқон элчиси ўлдирилиши муносабати билан 1813 йили Россия ҳукумати Қўқонга таржимон Филипп Назаровни расмий элчи сифатида юборган. Унинг асосий мақсади, Семипалатинскда содир бўлган фожеани баён этиб, Россия – Қўқон муносабатини тиклаш эди. Филипп Назаров 1813 йили Қўқонга келади ва Умархон билан учрашиб, унга Россия императорининг совгасаломини топширади ва хон номига ёзилган хатни беради. Филипп Назаров 1 йилга яқин Қўқонда қолиб кетади. 1814 йил 15 октябрь Петропавловск қалъасига қайтиб келади.¹

Н.Хавфиннинг фикрича, Филипп Назаровнинг Қўқонга ташрифи сиёсат нуқтаи назаридан жиддий оқибатлар бермади, ваҳоланки, бу эса рус ҳукумати доирасининг Россия Қўқон муносабатини тиклашдан манфаатдорлигини кўрсатади. Филипп Назаров ташрифининг илмий нуқтаи назаридан аҳамияти

---

¹ Хавфин Н. России и ханства Средней Азии. – М. – 1974. – С. – 225/226

шундаки, у Қўқон хонлиги ҳақида қимматли рисола ёзиб чоп эттиради.²

Ўзбекистонлик тарихчиларининг тадқиқотларига қараганда Н.Хавфиннинг фикрларига қўшилиб бўлмайди. Чунки, Филипп Назаровнинг ташрифи сиёсий нуқтаи назаридан ҳам жиддий ижобий аҳамиятга эгадир. Ваҳоланки, у Россия ва Қўқон ўртасига тушган низони бартараф қилишга муваффақ бўлади.

Шундай қилиб, Қўқон - Россия дипломатик алоқалар ва дўстлик муносабатлар ўрнатилади.

Манбашунослик ва тарихшунослик нуқтаи назаридан қаралса, Қулмамат Мамадиёровнинг Қўқонга ташрифи ўзбек олимлари томонидан шу кунга қадар чуқур ва ҳар томонлама ўрганилгани йўқ. Бизнинг фикримизча, ушбу масала буйича қўшимча архив маълумотларни қидириб тадқиқот ишларини олиб бориш лозим.

---

² Хавфин Н. России и ханства Средней Азии.-М.-1974.-С.-226

“Қиссаи Темур” асарининг ўрганилиши.

Амир Темур даври тарихига оид жуда кўп тарихий асарлар бўлиб, улар Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, “Темур тузуклари”, Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи”, Хофизу Абрунинг “Зубдат ут таворих”, Фосих Ҳавофийнинг “Мужмали Фасихий”, Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаъи-саадайн,,,», Мирхонднинг «Равзат ус-сафо», асарлари, Клавихонинг «Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат» ва бошқа асарлардир.

Ушбу мақолада «Қиссаи Темур» асари бошқа манбаларга солиштириб ўрганилди. Ҳозирги кунга қадар 1991,1996 йилларда чоп этилган «Темур тузуклари» ва Санкт-Петербургда сақланаётган «Темур тузуклари» ва «Малфузоти-темурий» қўлёзмалари тузукларининг тула матни ҳисобланар эди. 2001 йилда т.ф.д. Ҳ.Н.Бобобеков, т.ф.д. Ҳ.Бобоев, ф.ф.д. Қурбонбеков каби олимлар томонидан эски ўзбек тилидаги араб ёзувидан кирилл алифбосига биринчи марта ўгириб чоп этилди. Асарда Амир Темур эсдаликлари ва тузуклари ва тузуклари тўлиқ ҳолда берилган. Тарихчи олимлар шу кунгача Амир темуринг болалиги , ўсмирлиги тўғрисида фақат Ибн Арабшоҳ маълумот беради деб келганлар. Бу эса соҳибқироннинг ёшлиги тўғрисидаги турли тухмат ва игволарнинг ёғдирилишига тўғридан-тўғри сабаб бўлган. Узоққа бормайлик, масалан кўп ўзбек тарихчи олимлари асоссиз равишда «Темур саводсиз

бўлган» ёуи «ёшлигида қароқчилар тўдасига бош бўлган» деб келганлар. Масалан. 1992 йилги 8–9 синфларга мўлжалланган Ўзбекистон халқлари тарихи дарслигида (муаллиф М. Исҳоқова, В. Костецкий) ёки «Менинг жонажон тарихим» (муал. Г. А. Ҳидоятлов) ўқув қўлланмасида бошқа манбаларни билмаслик натижасида асоссиз қарашлар кўп учрайди.¹

Темур даврига оид бизга маълум бўлган барча манбаларнинг аксариятида воқеалар асосан 1360–1370 йиллардан бошлаб баён этилади. Жумладан, Шомийнинг «Зафарнома», Яздийнинг «Зафарнома» ва бошқа тарихий асарларда ,, «Қиссаи Темур» асарида воқеликлар тафсилотлар билан баён этилган. Асарнинг оригиналлиги шундаки, унда соҳибқироннинг мактабга бориши, биринчи ўқитувчиси, ўсмирлик йиллари ва бошқалар берилган.

Асарда: «Отам Амир Тароққўлимдан тутиб, мактабга олиб бориб, мулло Алиякни менга муаллим қилди.»–дейлади. Мулло Алияк соҳибқироннинг биринчи ўқитувчиси дир. Асарда Темурнинг таржимаи ҳоли ўзининг тилидан ҳар бир ёшга тўхтаган ҳолда содда ва этилади. Унда: «Мен тўққиз ёшимдан бошлаб мажлисларда икки тизда ўтирар эдим. Бу ўтириш намозда қабул қилингани учун менга ёқади»– дейди. Асарнинг кўп жойларида «Хумо Куши бошимга соя солди» деган ибораларни учратишимиз мумкин. Биз манбалардан соҳибқироннинг Қуръондан фол очганини, шунга қараб фаолиятини юргизганини биламиз. Бироқ, тасвувф олими Аҳмад Яссавийнинг рубоийларини доим ёддан айтиб юргани тўғрисида ушбу асарда

---

¹ Исҳоқова М., Костецкий В. дарслик. Ўзбекистон халқлари тарихи. Т., 1992 йил. «Ўқитувчи» нашр. 111 бет.

бир неча марта такрорланган. Масалан, «Аҳмад Яссавий рубойларини ёддан етмиш марта айтиб, Қайсар устидан галаба қозондим»-дейлади. Асарда жуда кўп тушлар ва уларнинг таъбири қандай ижобат бўлганлиги баён этилган. 1365-1370 йилларда Темурнинг Амир Ҳусайн билан алоқаси ёмонлашиб, ўртада фитналар пайдо бўлган эди. Бу туғрисида соҳибқирон туш кўради. Тушида амир Ҳусайнни гулзорли бог ичида қизил тўн кийиб катта иморатдан чиқиб, Темурга кумуш қилч берганини кўради. Атрофда кўп чивин ва арилар Ҳусайнга ҳужум этади. Бу тушнинг таъбирини шундай дейдилар: - «Амир Ҳусайннинг мулки олиниб, ўзи ва лашкари ҳам Темурнинг қўлида ўлади.» 1370 йилда Амир Темур ўз рақиби амир Ҳусайнни Балхда ағдаргач, Амир Темур Мовароуннаҳр амири деб тан олинди. «Қиссаи Темур» да бу ҳақда: - «Туронзамин учун дастлаб уч киши даъво қиладилар: Бири шох Муҳаммад Бадхший Бадахшон ҳокими, иккинчиси Амир Кайхусрав Хутталоний Хатлон ҳокими, учинчиси Шайх Муҳаммад Баён Сулдуз». Улар келишиб Туронзаминни бошқармоқчи бўлишади. Агар душман ҳамла қилса, бирлашиб курашамиз деб келишишади. Амир Абул Барокот Термиз хони. Абу Маоний ва хонзода Али Акбар билан йигилиш қилиб учта салтанат даъвогарини чақиртирадилар. Мажлис қилиб, унда Амир Абул Барокот: "Агар бирдан зиёд хоеим бўлса нифоқ бўлади. Икки ҳоким бўлса ҳудди икки худо бордек ўхларини тутадилар. Бири осмон бири ер худосидек. Худо бир экан, мулкда ҳоким ҳам бир бўлса одил мақсадларга эришилади."

Шунда Амир Баён Сулдуз: Бизларнинг ҳеч. Суюрғ биримиз хонлар авлодидан эмасмиз отмиш Чингизхон авлодидан эмасмиз. Суюрғотмиш Чингизхон авлодидан у хон бўлсин. Амир Темур

унинг саркардаси бўлсин, бизлар итоат этайлик, дейди.

Абу Барокат: Нега энди бизлар кофир Чингизхонга мутъъ бўлишимиз керак. Темурнинг қиличи Чингизхонниқидан кам эмас. У голиб. Сизлар Хусайдан қўрқиб, саҳроларда қочиб юрганларингизда у Хусайнни мағлубиятга учратди.

Амир Кайхусрав: «Қуръа ташлаймиз, кимнинг номига тушса, ўша ҳоким булади»-дейди. Қуръа Амир Темурнинг номига чиқиб, ҳамма унга итоат этади. Худди шу воқеалар баёни Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида ҳам тасдиқланади. Фақат қуръа тўғрисида ёзилмаган. Унда мазмунан шундай дейилади: «Беклар йиғилишда қатнашиб, Амир Темурни шоҳликка муносиб кўрадилар».

Асарда соҳибқироннинг қилган зафарли юришлари ҳақида ҳам баён этилган. Масалан, Амир Темур Ҳиндистонга юриш қилиб галаба қозонгандан сўнг, бутхоналарни ўзи синдиради. Бутхона брахманлари унинг ёнига келиб, худоларнинг кароматлари ҳақида гапирадилар. Ушанда Темур: Агар кароматлари бор бўлса ўз ҳолига келсинчи?- дейди. Брахманлар уларнинг кароматлари шуки. Уларнинг олти юзта хотини бўлиб, бир кечада ҳаммасининг ёнига бир хил вақтда борадилар дейдилар. Темур: «Шайтон ҳам бир кечада минг кишининг ёнига бориши мумкин, бунинг яхши томони йўқдир»-деб жавоб берадилар.

Асарда, бошқа манбаларда учрамаган шахсларнинг исмлари ва уларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам баён этилган бўлиб, бу асар Амир Темур Кўрагон тарихидаги кўп янгиликларни беради. Асарни ҳақли равишда «Темур тузукларининг» тўла матни деб айта оламиз.

Аспирант. Абдусалимова М.

Зафарнома - и Худоёрхони» Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда муҳим манба.

Маълумки, 1875 йил июнь ойида Худоёрхон Қўқондан Тошкентга қочиб кетаётганда Қўқон хонлигининг архиви йўқолган. Кейин топилган ҳужжатлар қимматли булишига қарамай, Қўқон хонлиги тарихини тўлиқ очиб бера олмайди. Шунинг учун Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда тарихий қўлёзма китобларнинг аҳамияти каттадир. Бу соҳадаги қимматли асарлар: Жунайд Мулло Авазмуҳаммад Мулло Рўзи Муҳаммад сфи углининг «Тарихи жаҳонномаи» (ЎЗР ФА ШИ, №.); Мирза Олим Валади Мирзо Раҳим Тошкандий «Ансоб ас - салотин ва таворих ал-хавоқин» (ЎЗР ФА ШИ, № 3753); Исҳоқхон Жунайдullo ўгли Турақўргоний «Ибрат», «Тарихи Фаргона» (ЎЗР ФА ШИ, № 1017; Мерос, Фаргона тарихи. Т.1992.); Олим Маҳдум Хожи. Тарихи Туркистон; Ниёз Муҳаммад бин Ашур Муҳаммад Хўқандий. «Тарихи Шоҳрухи». (ЎЗР ФА ШИ, № 4463; Т.1915.); Муҳаммад Солиҳ Қорахужа ўгли Тошкандий. «Тарихи жадидаи Тошканд» (ЎЗР ФА ШИ, № 5732); Мулло Восеъжон «Тазкираи султони» (ёки «Тазкираи Худоёрхони»; ЎЗР ФА ШИ, № 692); Мулло Шамс Намангоний. «Жангномаи Худоёрхони» (ЎЗР ФА ШИ, № 1762) ва бошқа қўлёзмалар мавжуд.

Юқорида номланган қўлёзма китоблар Қўқон хонлигининг сиёсий тарихини ўрганишда қимматли манбалар бўлиб ҳисобланади. Аммо 1853 йилги «Қипчоқлар қиргини» масаласига келсак, улар бу мавзунини қисқа баён этиб ўтадилар.

Санкт Петурбургдаги Шарқшунослик институтининг қўлёмалар фондида Қўқон хонлигига оид яна бир ноёб ўзбек тилида ёзилган қўлёмза китоб сақланади. Унинг номи «Зафарномаи Худоёрхони» деб аталади. Муаллифи Абдугафурдир. Бу асар, асосан, Қўқон хонлиги тарихига оид бўлиб, асосан, қипчоқлар ҳақида, айниқса 1853 йилига «қипчоқлар қиргини» ҳақида, бошқа қўлёмза китобларга нисбатан тўлиқроқ маълумот беради. Бу асарнинг форс ва эски ўзбек тилларида ёзилган вариантлари мавжуд.

Масалан, Тошкент Шарқшунослик институтининг қўлёмалар фондида форс тилида ёзилган ва 1859 йили кўчирилган 65 варақли қўлёмза мавжуд. Ушбу қўлёмзанинг қисқартирилган вариантлари ҳам бор (масалан, № 1573, 27 варақ; № 599/11, 23 варақ; № 1636, 35 варақ). Юқорида номланган Санкт - Петербургдаги № С-667 рақамли нусха эса 83 варақлидир. Бу қўлёмзанинг ўзбек тилида ёзилиши ҳақида муаллифнинг таъкидлашича, омма шу асарни туркий тилда ўқишни орзу қиларди. Шу туркий, яъни ўзбек тилида сўзлайдиган ва форс тилини билмайдиган омманинг хоҳишини эътиборга олган ҳолда, муаллиф ўз асарини ўзбек тилида ёзишни лозим топганга ўхшайди.

«Онинг учун муни назм айладим ман,
Ҳамма турк элига базм айладим ман.
Бизнинг аср форсийни билмас эдилар,
Бариси туркий хушлар эдилар.
Онинг учун бу китобни туркий ёздим,
Яна ул сўз аслига кўзни юбордим.

Ушбу сатрлардан кўришиб турибдики, муаллиф асарни форс тилида ёзилган қўлёмзани туркий тилга таржима қилмасдан, асли нусхани асос

Бу ерда бугдой ва арпа етиштирилади. Яхши отлар кўп. Одамлари моҳир жангчилар...».

Мазкур манбаларда ҳозирги Тошкентнинг урни Ши ҳудудига кирганлиги таъкидланган. «Ши» сўзини ифодаловчи хитойча белги (иероглиф) «тош» деган маънони англатади. Айни пайтда, шаҳарнинг сугдча «Чоч» деган номи ҳам «тош» маъносини билдиради. Демак, хитой манбаларда учрайдиган «ши» сўзи сугдча «чоч» атамасининг калькаси, дейиш мумкин.

«Чоч» топоними ёзма шаклда илк бор сосоний подшоҳ Шопур 1 нинг фармонида кўра, «Зардушт каъбаси»га (милодий 262 йил) битилган ёзувларда учрайди ва у вилоят номини англатган.

«Чоч» ёзуви 3-5 асрларга оид сугд тангаларида ҳам зарб этилган.

Шунингдек, илк ўрта асрлар тангалари, кумуш идиш ва Фатуфарнинг Диваштичга ёзган хатида ҳам «Чоч» топоними учрайди. 10-11 асрлар форсий ёзма манбаларида ҳам шаҳар номи «Чоч» шаклида берилган. Масалан, 983 йилда ёзилган «Ҳудуд-ул-олам» номи форсий асарда Чоч қагга вилоят, пойтахти Бинкат ва подшоҳининг қароргоҳи шу шаҳарда эканлиги қайд этилган. Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» асаридаги «Сиёвушнинг Афросиёб билан аҳд паймон қилгани» номи қиссасида шундай сатрлар бор:

Бухорою, Сугд, Самарқанду Чоч,
Сажжоб ерларини бўшатиб қийғоч,
Қўшинин Канг томон сурарди шитоб,
Паймониға содиқ шоҳ Афросиёб.

«Чоч» Тошкент шаҳри тарихидаги илк топоним бўлиб, бугунги кунгача етиб келган ва қадимги шаҳар қолдиқларининг урни ҳозир Чочтепа деб аталади.

Араб манбаларида «Чоч» топоними «Шош» шаклида ифодаланган. Сабаби, араб алифбосида «ч»

ҳарфи йўқ. Масалан, 9 асрда яшаб ижод қилган араб олими ат-Табарийнинг «Китоб ар-расул ва-л-мулук» асарида Шош (Чоч) вилояти бир неча бор тилга олинади. Муаллиф мазкур ўлкани араблар томонидан қандай қилиб эгаллаганлиги ҳақида ёзган.

Араб тилида ёзилган яна бир асар, яъни Жамолиддин Қаршининг «Мулҳақат ас-суруҳ» (13 аср) асарида шаҳар «Шош шаҳри» деб аталган ва унда имом Қаффоли Шоший қабри жойлашганлигини, уни зиёрат қилганини шаҳар ҳудудида кўплаб масжидлар борлигини (номларини айтмаган) таъкидлайди. 17 асрда яшаб ижод этган тарихчи Маҳмуд ибн Валийнинг «Баҳр ул-асрор» асарида Тошкентнинг номи уч хил кўринишда келтирилган: «Шош – Туркистонга тегишли, Сайхун дарёсининг нариги томонидаги шаҳар; 5 – ва 6 – иқлимларда жойлашган. Уни Чочдеб ҳам аташади, бироқ ҳозир унинг номи – Тошкент. Иқлим яхши. Кўп қишлоқлари бор». «Шош» топоними таниқли араб тарихчиси Ибн ал-Асирнинг (1160-1234) «Китоб ал-комил фи-т-тарих» номли асарида ҳам қайд этилган. Фазлуллоҳ ибн Рўзбихоннинг (16 аср) «Меҳмонномаи Бухоро» асарида эса шаҳар номи «Тошканд» ва Тошкент ҳамда унга ёндош ерлар биргаликда «Шош вилояти» деб аталган.

9 аср урталаридан бошлаб ҳозирги Эски Жува, Чорсу, Хадра оралигида янги шаҳар шаклланади ва у ёзма манбаларда «Бинкат» номи билан қайд этилган. Бинкат шаҳри Шош вилоятининг маркази бўлганлиги юқорида айtilди. Бу сўз сўгд тилида «Янги шаҳар» деган маънони англатади.

10 асрнинг охирида Тошкент Қораҳойлар^н давлати таркибига кирган. Бу даврда Тошкент маъмурий жиҳатдан юксалиб, унга алоҳида улус

мақоми берилган. Ана шу даврдан бошлаб шаҳар «Тошкент» деб атала бошлади. Мазкур топоним Маҳмуд Қошғарийнинг «Девон лугат ат-турк» (11 аср) асарида эслатилган: «Таркан-Шошнинг номидир. Аслида бу Тошканд, яъни «тош шаҳар» демақдир». Абу Райҳон Берунийнинг (11 аср) «Қонуни Масъудий» асарида (11 аср) ҳам шаҳар номи «Тошканд» шаклида ёзилган. Кейинги аср манбаларида шаҳар асосан шу ном билан тилга олинган.

Тошкент шаҳри ҳудудидаги топонимлар ҳақида бир мунча муфассал маълумот Абу-Исҳоқ ал-Истаҳрийнинг «Китоб масолик ал-мамолик» асарида (10 аср) берилган. Унда шаҳар шаҳристони (қалъаси)нинг учта дарвозаси (Абу-л-Аббос, Қаср, Гунбаз), ички рабазнинг ўн та дарвозаси (Ҳамдон, Оханин, Мир, Фарқон, Қад, Карманж, Қуйи саҳл, Рашидиджак, Қуйи хоқон, Кашки деҳқон) ва ташқи рабаднинг еттита дарвозаси (Фаргад, Хашкат, Сандиджак, Оханин, Такрдижак, Сапрак, Бафаряд) номлари санаб ўтилган.

Кейинроқ (16 аср) ёзилган яна бир манба, яъни Зайниддин Восифийнинг «Бадоеъ ал-вақоеъ» асарида ҳам Тошкент ҳудудидаги баъзи мавзелар номлари эслатилган.

16 асрда ёзилган Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорийнинг «Шарафномаи шоҳий» («Абдуллонома») асарида шаҳар дарвозаларидан бир нечтасининг номи кўрсатилган: Кўкча, Фаркат, Шибли, Самарқанд, Туркистон, Регистон.

19 аср манбаларидан Муҳаммад Солиҳнинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асарида Тошкент топонимлари ҳақида бир мунча муфассал маълумотлар ўрин олган. Бу асарда муаллиф яшаган даврдаги топонимлар билан бир қаторда олдинги

даврларга тегишли баъзи бир топонимлар ҳам эслатиб ўтилган. Масаллан: Қатагон дарвозаси (15 аср) кейинчалик Қўймас – кенагас деб аталган, дейилади. Муҳаммад Солиҳ, айниқса шаҳарнинг 12 та дарвозаси номларини келтирган: Қиёт, Турклар, Ўзбек, Тахтапул, Қорасарой, Чигатой, Суъбониён (Сағбон), Кукча, Камондарон, Қангли, Бешогоч, Қатагон. Шунингдек, шаҳардаги даҳа, ариқлар номлари ҳақида ҳам қимматли маълумотлар келтирилган.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, илк манбаларда Тошкент шаҳрига оид топонимлари учратиш мумкин, айниқса шаҳар номини билдирган Ши, Чоч, Шош, Бинкат, Тошкент топонимлари кўпроқ тилга олинади. Турли тарихий ижтимоий сабабларга кўра, қадимда мавжуд жой номлари давр ўтиши билан истеъмолдан чиққан ёки бир мунча узгарган ва янги топонимлар пайдо бўлиб борганлигини кузатди.

МУНДАРИЖА

1. Б.Ғ.Қодиров. Истиқлол шарофати... ..
2. Ғ.С.Фузаилова.Талабаларга манбашуносликни ургатиш масалалари. ... ..
3. А.Ўринбоев. Ўз ФА Шарқшунослик институти хазинаси Шарқ халқлари ёзма меросини тавсифлаш... ..
4. Б.С.Маннонов. Дипломатия тарихига оид манбалар ва уларнинг тарих фанини ўқитишдаги аҳамияти... ..
5. Яёи Кавахара. Муҳаммад Ҳаким-хоннинг «Мунтахаб ут-таворих» асари тарихий манба сифатида... ..
6. А.А.Асқаров. Ўзбек давлатчилигининг илк босқичлари қадимги Фарғона... ..
7. Қ.Муниров. ЎзР ФА Шиининг қўлёзма асарлар хазинасидаги тарихий асарлар... ..
8. М.Хасаний. Қўлёзмаларга дастлабки илмий ишлов бериш. ... ..
9. А.А.Мадраимов. XIV – XVII аср Шарқ мужаз нафис расмлари муҳим тарихий манба... ..
10. С.Ғуломов. Муншоат мажмуаларидаги Амир Темур даври тарихига оид ёзишмалар муҳим манба сифатида... ..
11. О.Бўриев. Улуғбекнинг астрономия мактабида ёзилган бир асар... ..

12. Г.Ю.Остонова. Қушбеги архиви - Ўзбекистон тарихини ўрганишда муҳим манба (XIX- XX аср бошлари) ... ..
13. М.Мамажонова. Манбашунослик дарсларида тарихий шахсларни ўрганиш... ..
14. Х.Бўриева. Илк манбаларда Тошкент шаҳри топономияси... ..
15. Ш.Мусаев. Источники по истории Бабуридов и их значения в изучении истории Узбекистана... ..
16. М.Ф.Шарипова. XX аср бошидаги Тошкент аҳолисининг машғулотида доир қизиқарли манба ... ..
17. В.Т.Ишқуватов. Қўқон Россия ўртасидаги дипломатик муносабатлар тарихи, архив ҳужжатлари... ..
18. О.Р.Раҳматуллаева. «Қиссаи Темур» асарининг ўрганилиши... ..
19. М.Абдусалимова. «Зафарнома-и Худоёрхони» Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда муҳим манба... ..

5/08 =

012472/

11

А. уан

44- Бүжүктөгү 2002 нуска. Хажми 3,3 б. у.
2002 йил 1 мартта босишига рухсат этилади.
Низомий номидаги ТДПУ "ризграф" илм
чон этилади.

с. 120